

אור לישרים – מניפסט אנטי-ציוני – ותגובות אחדות

א. אור לישרים

בשנים האחרונות ראו אור כמה כתבי-יד שנתרו בעזבונו של הראי"ה קוק, ובתוכם "השגות על חוברת 'אור לישרים'".¹ עיון בחיבור קצר זה מעלה, כי לפנינו משפטי תגובה קצרים על חלקים אחדים של הספר *אור לישרים* – ספר פולמוסי נגד הציונות משנת תר"ס (1900), שנכתב על ידי חוגים חרדיים במטרה להאיר דרך ל"תמימים באמונתם", המתלבטים ביחס לציונות.² לספר היתה תהודה רבה בעולם היהודי, ויש עניין לבדוק את השגותיו של הרב קוק הן על רקע התקופה – מה היו תגובותיהם של רבנים ידועים אחרים, כגון הרבנים יצחק יעקב ריינס ושמואל יעקב רבינוביץ – והן לאור הידוע לנו על עמדתו של הרב קוק ביחס לציונות לפני עלייתו ארצה.

אור לישרים יצא בהתקפה חזיתית על התנועה הציונית, כפי שהוכרו בשער הספר, "נגד השיטה הציונית". להתקפה זו גויסו נימוקים שונים – עקרוניים-דתיים ומעשיים-תועלתניים. להלן נסקור בקצרה את הטיעונים בחמשת המאמרים הראשונים של הספר.³ הציונות מתוארת כתנועת המשך לרפורמה, ומסיבה זו הרי היא פסולה לחלוטין – בדומה לתנועת הרפורמה, כוונת הציונות לשנות את חוקי הדת⁴ ולעקור את יסודות אמונתנו ודעותינו.⁵ הציונות דוחקת את התורה והופכת את הלאומיות לעיקר היהדות,⁶ היא מכחישה את האמונה בגאולה בדרך הנס, על ידי דרישותיה לפעולות.⁷ הניסיון ההיסטורי מעיד, "כי לא חפץ ה' לתת לנו יד ושם במדינה מיוחדת לנו עד אחרית הימים."⁸ גם מנהגיה

1. גנזי ראי"ה, לקט מכתב"ק של מרן אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל בהלכה ובמחשבה, חוברת ג, עמ' 24-28. אין שנת הוצאה.
2. אור לישרים, וארשה תר"ס (להלן: אור לישרים), עמ' 7. בשער הספר: "איר דברי המאורות הגדולים, גאוני הדור, חוות דעת קדושים, וחכמת חכמים מפארים, עם מאמרים ערוכים בדרך אמונה וברות משפט, נגד השיטה הציונית."
3. על חלוקת הספר ומחבריו – להלן.
4. אור לישרים, עמ' 15, 17, 26.
5. שם, עמ' 34, 38, 48-49.
6. שם, עמ' 12, 18-19, 42.
7. שם, עמ' 32-33.
8. שם, עמ' 22.

של התנועה מנוגדים למסורת – הם מקיימים קונגרסים ונשפים, שמשחחפות בהם גם נשים וכיו"ב.⁹

בצד תיאור הפגיעה בדת ובמסורת, שהם טיעונים עקרוניים כבדי משקל, מרחיב הספר גם בטיעונים מעשיים-תועלתניים, המיועדים, כנראה, לשכנע גם קהל דתי-משכילי וגם את המוני החרדים – שאולי נטו לתמוך במציאת פיתרון קונקרטי לשאלה היהודית – שהציונות אין בה תשובה לבעיות הקיומיות של עם ישראל. מבחינה מעשית מדינה יהודית היא דבר המנוגד להיגיון, דבר הנמנע בדרך הטבע, הזיה חסרת בסיס, "שהיא חרפה לכל אשר מוח בקדקודו", והיא דומה לאמונת ההכל באלכימיה.¹⁰ מדינה אינה אפשרית, שהרי ארץ-ישראל קדושה לשתי האמונות השליטות, להן העוצמה והעושר, והן לא יסכימו לתת רשיון ליהודים, ואם כך, "לבעלי שכל בריא לא תוכל מדינת יהודים לבוא גם בחלום".¹¹ ארץ-ישראל אינה מקלט בטוח ואף פעם לא היתה מקלט בטוח, וממילא הרעיון הציוני הזה אינו מבטיח דבר, שהרי גם אם יצליחו ליסד מדינה יקומו עליה אויבים לנשל אותנו מעל אדמתנו.¹² התנועה הציונית היא תנועה קטנה, ו"האומה כולה עומדת מנגד לה",¹³ תנועה שאין לה אפילו הצלחות חומריות, והישגיה אינם אלא כישלונות – שהרי היא שגרמה לסגירת שערי הארץ.¹⁴

בחמשת המאמרים הראשונים התמודד אור לישרים גם עם טיעוני הרבנים תומכי הציונות, מבלי לנקוב בשמם. הרבנים האלה ראו בציונותם של אנשים שהיו מן המתבוללים צעד ראשון בחשובתם המלאה ליהדות, והאמינו שמתוך אהבה לעמם ולארצם ישוּבו בהדרגה גם לתורה ומצוות. לתקות אלה לועג אור לישרים – "בעלי תשובה משונים" אלה מעדיפים יהודי אוהב עמו על שומר מצוות!¹⁵ אין כאן תשובה של בעלי חרטה ולא חזרה ליהדות, כי אם ערעור יסודות הדת ועקירת האמונה. הציונות אינה המשך למקורות היהדות, כפי שטענו כמה מתומכיה, שטרחו לאסוף "הסכמות רבנים" ואסמכתות, החל מהתלמוד ומהזוהר, הרמב"ם והרמב"ן, ועד לרב צבי הירש קלישר. בעיני אור לישרים, הקישור בין הציונות למקורות הלכתיים הוא היתממות המכוונת להכשלת הרבים.¹⁶ חלק מהרבנים תומכי הציונות פתרו את בעיית שיתוף הפעולה עם מתבוללים ומשכילים ציונים על ידי הפרדה בין הפתרון החומרי,

9. שם, עמ' 10, 32, 35.

10. שם, עמ' 21, 27, 39.

11. שם, עמ' 21.

12. שם, עמ' 39.

13. שם, עמ' 16.

14. שם, עמ' 13, 34. ועל כך עי' בהמשך, במכתבו של האדמו"ר מליובביץ', ובדברי הרב קוק, ולהלן הערה 99.

15. הכוונה למאמרו של ד"ר מגדלשטאם. ועיין אהוד לוי, מקבילים נפגשים, תל-אביב תש"מ (להלן: לוי, מקבילים נפגשים), עמ' 272-276; ולהלן הערה 97.

16. אור לישרים, עמ' 12.

שהציונות כביכול מציעה, לבין עניינים רוחניים, שאינם שייכים לה. זהו רמז לסיסמה שגם הרצל וגם הרב ריינס תמכו בה, ש"הציונות אין לה דבר עם הדת", ולדעת אור לישרים זוהי הטעיה מכוונת. מכל האמור נובע, כי הציונות נוטעת תקוות שווא מן הבחינה המעשית.¹⁷

כמה ממנהיגי הציונות הותקפו אישית בחמשת המאמרים הראשונים, ובמיוחד לילינבלום, אחד העם, סמולנסקין (שכבר לא היה בין החיים), מנדלשטאם, הרצל, נורדאו והרב אהרן שמואל תמרת, אשר בתקופה זו תמך בציונות ופרסם מאמרים בזכותה. ואולם, בעוד שקל היה לתקוף את ראשי הציונות החילוניים או את הרבנים שתמכו בציונות, קשה היה לבעלי אור לישרים לתקוף את הרב קלישר, שתמך בהתיישבות בארץ ישראל ובעשייה לקראת הגאולה. את קלישר ואת דבריו לא ניתן לגנות ישירות, כיון שהיה כבר חלק מדמויות העבר המכובדות, ועל כן הפרידו בעלי הספר בין הרעיון שלו, "שהיה כולו טהור קודש לה' ולמצוותיו התלויות בארצנו הקדושה", לבין השלכותיו, שהיו מסוכנות. הטענה היא, שהרבנים החרדים דחו כבר בעבר את רעיונו של קלישר, מפני חששם שבעלייה לארץ יש משום נגיעה ב"עקבא דמשיחא", והנה עתה, משנתאשר חששם, ודאי שאין הרבנים מקבלים את רעיון יישוב ארץ ישראל, ולו רק על מנת שלא לחזק את הציונות ולקרבה למטרתה.¹⁸ אם כן, דווקא התעוררות הציונות היא הגורמת נסיגה מקיום מצוות יישוב ארץ ישראל אצל החרדים, שאינם רוצים שייראה כאילו הם שותפים לציונות.

בסקירה קצרה זו של עיקרי הדברים בחמשת המאמרים הראשונים של הספר, לא נמצא טיעון שהיינו מצפים לו מטבע העניין – אין הסתמכות על השבועות¹⁹ כנימוק המחייב את פסילת הציונות מיניה וביה. ואילו בפרק "דעת הקדושים" מסתמכים עליהן שניים מן הרבנים – הרב אדלר מלונדון והאדמו"ר מלובביץ', תוך קישורן לפגיעה באמונה בגאולה נסיית, ועל כך נדון בהמשך.

בן-ציון דינור תיאר את השתלשלות העניינים שהולידה ספר זה, במאמר קצר ובויכוחנותיו.²⁰ כמי שהיה עד לאירועים, תיאר דינור את ההתארגנות של אנשי "הלשכה השחורה", בראשותו של יעקב ליפשיץ בקובנה, שנפגשו עם שליחו

17. שם, עמ' 25.

18. שם, עמ' 19, 24, 35, 37.

19. כתובות קיא ע"א: "ז' השביעות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם ואחת שהשביע הקב"ה את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי." בהמשך מובא נוסח של שש שבועות – שלוש הנזכרות ועוד שלוש: "שלא יגלו את הקץ ושלא ירחקו את הקץ ושלא יגלו את הסוד לעובדי כוכבים." לגבי "שלא ירחקו" קיימת גירסה שנייה: "שלא ידחקו". רש"י התייחס לשתי הגירסאות, ועל "ידחקו" כתב: "שלא ירכו בתחנונים על כך יותר מדאי."

20. דינור, "מתרועעין על חיה רעה", בתוך שיבת ציון, ספר השנה לתקר הציונות ותקומת ישראל, תש"י (להלן: דינור, מתרועעין), עמ' 232–237; דינור, בעולם ששקע, ירושלים תש"ח, עמ' 86–90. שם מאמרו של דינור מתייחס למאמר של משה לייב לילינבלום, שנדפס בהמליץ, גליון 128–129 (תרנ"ט), ובכתבי לילינבלום, אודסה תרע"ג, (להלן: לילינבלום, כתבים), כרך רביעי, עמ' 267–272.

של האדמו"ר מלובביץ', ר' שלום בר שניאורסון, על מנת לתכנן תוכניות למלחמה בציונות. שליח האדמו"ר היה הרב אליעזר משה מאדייבסקי מחורול, דודו של הנער דינור, וכך נודמן לו להיות נוכח בפגישות,²¹ שמטרתן היתה לאחד את החרדים – מתנגדים, חסידים ואף משכילים שומרי מצוות – במלחמת תנופה נגד הציונות. הוצע לפרסם "קול קורא", עליו יחתמו רבנים בעלי שם, ואף נקבע סדר הרבנים: רבי דוד פרידמן מקרלין, רבי אליהו חיים מייזל מלודז', רבי חיים סולובייצ'יק מכריסק, רבי אליעזר גורדון מטלז', רבי חיים עוזר גרודזנסקי מווילנה, ומן החסידים – הרבי מלובביץ' ורבי מרדכי דוד מאורנוס-טיפילא. לאחר קבוצת החותמים הראשונה צריכים היו לבוא חותמים נוספים – רבי אליקים שפירא מהרודנה, רבי יוסף רוזין מדוינסק ("הרוגצ'ובי") ואחרים. חלק מרבנים אלה היו שותפים לספר *אור לישרים*, שיצא לאור כעבור כשנה.

דינור הנער, שלמד בישיבת סלובודקה בקובנה, רצה להפר תוכנית זו, שנהגתה על ידי אנשים בני סמכא בישיבה, ועל ידי דודו שייצג את חב"ד, ובספר זיכרונותיו תיאר את הלבטים הקשים שהיו לו לפני שהחליט ועשה מעשה – סיפר בסתר לציוני קובנה על תוכניות אלה. ציוני קובנה ניסו מצדם לסכל תוכניות אלה. הם פנו לרב שמואל יעקב רבינוביץ, רבה של אלקסוט (עיריה שהיתה מעין פרבר של קובנה), שהיה חבר הוועד הפועל הציוני, וביחד פנו לראשי הציונות ולראשי קהילות אחדים בבקשה שיפעלו למניעת פרסום ה"קול קורא".²² יוזמתם של מתנגדי הציונות לא הרשימה את לילינבלום, שכתב עליה מאמר, "מתריעון על חיה רעה", שם הביע דעתו, כי יוזמתם דווקא תחזק את הציונות, כיון שתוכיח בעליל את הפרימיטיביות של טענותיהם: "להם ישמעו רק בטלנים שכמותם [...] העם יודע ומבין מה טוב לו, ולא מפי פראים הוא לוקח עצה", ואולי עוד תצא טובה לרעיון הציוני – "כי כל דבר שעקשי לב נלחמים בו מצליח ביותר, אז תעלוליהם יביאו עוד טובה לציונות". נראה שלא ידע להעריך נכונה את האיבה והנחישות של אנשי "הלשכה השחורה" ושל האדמו"ר מלובביץ', שפעלו והצליחו להוציא לאור – אומנם באיחור מסוים – את ספרם.

במבט היסטורי, ככותבו כעבור כ-50 שנה, העריך דינור, כי אור לישרים היה ספר חסר חשיבות: "הספר בכלל לא השאיר רושם רב אף ביהדות החרדית.

21. את הקשר המשפחתי הזה הזכיר דינור רק בספר הזיכרונות *בעולם ששקע*, שיצא לאור כ-60 שנה לאחר אירועים אלה, ואילו במאמר שהתפרסם כ-50 שנה לאחר האירועים לא חשף עיבדה זו, ואף לא ציין את חלקו בגילוי – אלא כתב בגוף שלישי על עזרתו של "נער נלהב". כך כתב: "הנער הנלהב היה רושם לעצמו ראשית את שמות האנשים שאליהם נכתבו המכתבים [...] דינור, מתריעין, עמ' 237. על המאמר גם לא חתם בשמו, אלא באותיות ב.ל. וזאת כאחד מערכי שיבת ציון! על פרשה זו ציין גם ישראל קלוזנר, "בראשית יסוד המזרחי עלידי הרב י"י ריינס", בתוך *ספר הציונות הדתית*, ירושלים תשל"ז (להלן: קלוזנר, בראשית יסוד המזרחי), כרך א, עמ' 337; יוסף שלמון, *דת וציונות*, ירושלים תש"ן (להלן: שלמון, דת וציונות), עמ' 274 והערה 177 שם; לוז, *מקבילים נפגשים*, עמ' 278. שמואל אטינגר, *היסטוריה והיסטוריונים ירושלים תשנ"ג* (להלן: אטינגר, היסטוריה), עמ' 119.

22. לילינבלום, *כתבים*, כרך ד, עמ' 270–271; דינור, *בעולם ששקע*, עמ' 89; דינור, *מתריעין*, עמ' 232–233.

ספר ככל הספרים בפולמוס על הציונות, ולא קול-קורא חגיגי לעם של ראשי הרבנים 'וגדולי' העסקנים.²³ גם קלויזנר אינו סבור שהיתה לו השפעה רבה, אם כי הוא חזק את האדמו"רים והרבנים שהתנגדו גם לפני כן לציונות.²⁴ דעה אחרת יש לאהוד לזו, הרואה בספר הישג למנהיגות החרדית במזרח אירופה, ומתארו כ"ביטוי קולקטיבי למנהיגות החרדית במזרח אירופה".²⁵

עדות לסערה שחולל הספר בקהילת וילנה נמצאת בספר זיכרונות שכתב יצחק ברוידס.²⁶ ברוידס מספר על זקן רבני וילנה, הרב שלמה הכהן, שהיה מתומכי תנועת חיבת ציון, ועמד עתה במרכז המאבק נגד אור לישרים בוויילנה. חתנו של הרב – הרב נחום גרינהויז מטרוקי, אף הוא מחובבי ציון,²⁷ פרסם גילוי דעת בהמליץ,²⁸ ובו כתב בשם חותנו:

כי נבלה גדולה עשו עורכי הספר לכנות מאתים אלף איש מישראל, המחזיקים בהשיטה הציונית [...] בשם "מינים ואפיקורסים" ו"כת ש"צ", ולכן אסור לכל בר ישראל להחזיק את הספר "אור לישרים" הנ"ל בביתו, כי עובר הוא משום אל תשכון באהליך עולה.

עוד כתב הרב מטרוקי בשם חותנו, כי מתפלא הוא על הרבנים מלודז, מקרלין ומבריסק, שעזבו מידת השלום ויצאו להצית אש מחלוקת באומה הישראלית. כמו כן כתב הרב מטרוקי דברים קשים בשם עצמו על האדמו"ר מלובוביץ, שנתן ידו ל"ניצוצי נשמת" המלשיין על מייסד חב"ד, הלא המה עורכי אור לישרים.

כתגובה על גילוי דעת זה כפר כמה מרבני וילנה (ביניהם חיים עוזר גרודזנסקי) על הרב שלמה כהן לתת להם מכתב המבטל את גילוי הדעת. הוועד הציוני בוויילנה דן בדרכי פעולה נגד ההתנגדות החרדית לציונות, יחד עם הרבנים ריינס ורבינוביץ.²⁹ נעשתה פעולה מקיפה על ידי רבנים ציונים, ובראשם הרבנים ריינס ורבינוביץ, ששלחו גילוי דעת לרבני קהילות רבים ואספו עוד באותה שנה 140 מכתבי תמיכה, שחלק מהם פורסמו בהמליץ והצפירה.³⁰

הפעילות הרבה שהתעוררה בעקבות פרסום הספר מאשרת את חשיבותו

23. דינר, מתריעין, עמ' 235.

24. קלויזנר, בראשית יסוד המזרחי, עמ' 343.

25. לזו, מקבילים נפגשים, עמ' 278, 286, 295.

26. יצחק ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, הלאיביב ת"ש, עמ' 93-96.

27. הרב הישיש שלמה הכהן וחתנו הרב מטרוקי השתתפו בספר שיבת ציון, עליו ידיבר להלן. הרב שלמה הכהן אף כתב הסכמה לקונטרס מצוות ישיבת ארץ ישראל מאת יונה דוב בלומברג, שייצא לאור בוויילנה, תרנ"ח, שם כתב "כי מצות ישיבת א"י נזהגת גם בזה"ז [בזמן הזה] והיא מצוה חכימה מאד". חתנו האחר, הרב דון'יתא, כתב תגובה מפורטת על אור לישרים, ועל כך במפורט להלן.

28. המליץ, גל' 65 (1900).

29. ברוידס, לעיל, הערה 26, עמ' 99-100.

30. קלויזנר, בראשית יסוד המזרחי, עמ' 339-344. על מאמצי ריינס ורבינוביץ לשכנע גם את הרבנים והאדמו"רים מתנגדי הציונות, עיין גם אברהם רובינשטיין, "המזרחי כפולין בייעודו הראשונה", בתוך ספר הציונות הדתית, לעיל, הערה 21, כרך ב, עמ' 539-541.

באותם ימים. בוויכוחים מאוחרים יותר על אודות הציונות שבו ועלו אותם הנימוקים, תוך התאמתם לתקופה ולאירועיה, וכמה מן המכתבים שבו נדפסו שנית בראשית שנות ה-60:³¹

עורכי הספר (המו"ל, כפי שנדפס בשער) הם שלמה זלמן לאנדא ויוסף ראבינאוויץ מקובנה, והם אף חתומים על פרק המבוא "ראש דבר". אך נראה שחמשת המאמרים הראשונים, כולל ה"ראש דבר", "כתובים על ידי יעקב ליפשיץ" מ"הלשכה השחורה" בקובנה, כפי שכתב דינור.³² למרות הדגש בשער הספר על היותו כלי ביטוי לחכמי הדור המפורסמים, רובו של הספר הם מאמרים ללא חתימת הכותב, כפי שנפרט להלן.

מבדיקת תוכן העניינים מתבררים הנתונים הבאים:

1. עמודים 5-52, 96-103 – פרקים א-ה ופרק ח – כולם כנראה פרי עטו של יעקב ליפשיץ, ועיקרי הדברים סוכמו לעיל.
  2. עמודים 53-70 – "דעת קדושים": מכתבי "הגאונים הגדולים, זקני הדור, ראשי גולת אריאל ציס"ע [צדיק יסוד עולם] שליט"א". חלק זה הוא המצדיק את כותרת המשנה בשער הספר,³³ ומהווה את עיקרו.
  3. עמודים 71-95 – מאמרו של אלעזר אטלס "המספרים והסופרים", שמטרתו להוכיח את פשיטת הרגל הכלכלית של הציונות, על ידי חישוב ההכנסות וההוצאות של הוועד באודסה. לעניין זה לא נחזור בהמשך, ועל כן נציין כאן, כי הנתונים שאסף המחבר הם מן השנים 1890-1898, כלומר, הם מציגים פעולות שנעשו במסגרת חיבת ציון, ולא הציונות, כפי שפעלה מאז הקונגרס הראשון. דינור מתאר את אטלס כאחד "מן המשכילים" שחזרו בתשובה.³⁴
  4. עמודים 104-108 כוללים מכתבים של ישראל דב פרומקין מירושלים ושל "שלומי אמוני ישראל מדווינסק", ללא חתימה.
- מנתונים אלה מתבררת העובדה המתמיהה, שחלקם של "גדולי הדור" קטן, לפחות מבחינה כמותית – שבעה רבנים בלבד משתתפים בפרק "דעת קדושים", ודבריהם מהווים פחות מחמישית ממנו. המאמר של אטלס, שאינו נוגע בשאלות עקרוניות, ארוך יותר ממכתביהם של כל השבעה גם יחד, אלא שכל המתייחסים לספר זה לא הזכירו אותו כלל, ובדיון. אומנם מוצגת כאן גלריה של רבנים חשובים: אליהו חיים מיזל מלודז', דוד פרידמן מקרלין, חיים סולובייצ'יק מבריסק, יוסף רוזין מדווינסק, אליקום שלמה שפירא מהורודנה, שלום דובער שניאורסון מלובביץ' ונפתלי אדלר הכהן מאנגליה. אך חסרונם של אחרים, שהיו מיועדים כאמור להשתתף ב"קול קורא" נגד הציונות, מעורר סימני שאלה. הכוונה קודם כל לרבנים אליעזר גורדון מטלז' חיים עוזר גרודזנסקי מווילנה,

31. אפרים משה בליך, *דובק שפתי ישנים*, א-ג, ניו יורק 1959-1965.

32. דינור, *מתריעין*, עמ' 235. קלויזנר, *בראשית יסוד המזרחי*, עמ' 338. לוי, *מקבילים נפגשים*, עמ' 279. שלמוך, *דת וציונות*, עמ' 273.

33. ראה לעיל, הערה 2.

34. דינור, *מתריעין*, עמ' 235.

שהיו ממתנגדי הציונות, ואשר – לפי עדותם של ציוני קובנה – היו אמורים לחתום עליו. המישה מבין שבעת הרבנים המשתתפים הסתפקו בגינויים כלליים, ומתוכם שניים שכתבו בשפה רפה ובהמלצה שלא לפעול כלל. רק שניים מן הכותבים – האדמו"ר מלובביץ' והרב אדלר – נימקו בהרחבה את התנגדותם הנחרצת לציונות, כפי שנפרט בהמשך, וזו הסיבה שדבריהם עוררו תגובות רבות במיוחד.

אור לישרים נכתב על פי הדגם של הספר שיבת ציון, ספרה של תנועת חיבת ציון, עם כותרת המשנה: "קובץ מאמרי גאוני הדור כשבח ישוב ארץ ישראל", בעריכת אברהם יעקב סלוצקי, שיצא לאור שמונה שנים קודם לכן, וכשנת תר"ס יצאה לאור מהדורתו השנייה.³⁵ ואולם, בעוד שבשיבת ציון קובצו עשרות מכתבי רבנים תומכי הרעיון, וחלקו של העורך הצטמצם רק ב"פתח דבר" וב"אחרית דבר", בהם סיכם את מטרת התנועה ויחסה לגאולה (בעיקר נטרול שאלת הגאולה), אור לישרים הציג מכתבי שבעה רבנים בלבד, ורוב רובו של הספר הוא מעשה ידי העורך הנסתר, ראש ה"לשכה" בקובנה יעקב ליפשיץ.

סלוצקי הוא שיוזם את הוצאתו לאור של שיבת ציון, ולשם כך טרח לאסוף חוות דעת של רבנים, אך הוועד האודסאי הוא שמימן ותמך בהפצתו, מתוך מטרה לסתור טענות של רבנים מתנגדי חיבת ציון. כפי שהסביר סלוצקי ב"פתח דבר", הצורך בספר זה "יסטור על פיהם של צוררי הישוב ויבטל כעפרא דארעא את כל טענותיהם ותנאותיהם." גם בפרק הסיום, "אחרית דבר", סיכם את התשובות למתנגדי יישוב ארץ־ישראל, וניסה להוכיח בעזרת המקורות עד כמה חשוב לקיים את מצוות יישוב ארץ־ישראל. שיבת ציון נערך בשני חלקים – "בחלק הראשון נסדרו המכתבים והמאמרים שנכתבו לשם הקובץ, ובחלק השני נסדרו המכתבים שכבר נדפסו במקומות שונים [...] או שהיו בכ"י תח"י [בכתבי יד תחת ידי] אנשים פרטיים".³⁶

סלוצקי הצליח להציג רשימה מרשימה של אישים חשובים ומפורסמים בשני חלקי הספר – בראשון מופיעים הרבנים שמואל מוהליבר, יצחק אלחנן ספקטור, הנצי"ב, ישראל יהושע טרונוק, דוד פרידמן, יהונתן אליאשברג, נפתלי אדלר, יצחק יעקב ריינס ואחרים: בשני הביא גם מדברי אישים שאינם בין החיים, כגון המלבי"ם, צבי הירש קלישר ומרדכי אליאשברג, וגם מדברי המשתתפים בחלק הראשון. ניכר בספר מאמץ – שאכן נשא פירות – להציג קשת רחבה של שותפים לרעיון שיבת ציון. אומנם חלק מהכותבים הסתפקו בתמיכה מתונה ביותר, כביכול על מנת לצאת ידי חובה, אך גם כך תמיכתם היתה חשובה, לנוכח ההתנגדות החריפה בחוגים חרדיים אחרים – התנגדות שתלך ותחריף, ואשר אחד מביטוייה הוא אור לישרים.

מי הם גדולי ישראל המשתתפים כאור ישרים? שניים מתוך שבעת הכותבים

35. על הספר ורקעו ההיסטורי ראה שלמון, דת וציונות, עמ' 150–172.

36. אברהם יעקב סלוצקי (עורך), שיבת ציון, וארשה תרנ"ב, מהדורה חדשה: ירושלים

חש"מ"ה, עמ' VI.

המופיעים בפרק "דעת קדושים" – הרב דוד פרידמן מקרלין והרב נפתלי אדלר הכהן, רבה הראשי של בריטניה – השתתפו בספר שיבת ציון! ניתן להניח כמה סיבות לתופעה תמוהה זו – קודם כל השתנו הנסיבות ההיסטוריות עם ייסודה של התנועה הציונית, שאת אופיה החילוני לא ניתן היה לטשטש. כמו כן חלפו שמונה שנים מאז פורסם שיבת ציון, בהן אפשר היה לשקול מחדש, ועל סמך מידע רחב יותר, את היחס לפעולות שנעשו ביישוב הארץ. ידוע גם שהופעלו לחצים והשפעות מצד חוגים חרדיים, שנאבקו בתוקף רב ובהצלחה נגד הציונות, ואשר פעלו כבר בתקופת חיבת ציון. ובכל זאת, היינו מצפים ששניהם ינמקו כראוי את השינוי שחל בעמדתם, או את השינוי שחל בתנועה וגרם להסתייגותם ממנה ומתומכיה. האם חל מהפך בדעותיהם של דוד פרידמן ונפתלי אדלר? כדאי לבדוק את מכתבי שניהם, על מנת להבין את המניעים של כל אחד מהם.

הרב דוד פרידמן מקרלין (1828–1915) היה מחשובי הרבנים בזמנו, ומהתומכים בתנועת חיבת ציון. כבר בשנת תרכ"ג (1863) פרסם מאמר בהלבנון, בשם "דרישת ציון וירושלים", כתגובה לספרו של צבי הירש קלישר דרישת ציון. הרב פרידמן התנגד לחידוש הקורבנות שהציע קלישר, אך תמך בבירור בפעולה ליישוב ארץ־ישראל. כעבור כ־20 שנה הוא השתתף בוועידה הראשונה של חובבי ציון בקאטוביץ (תרמ"ה) וישב בנשיאותה.³⁷ במכתבו לעורך שיבת ציון הוא מזכיר בחיוב את "התנועה הלאומית אשר מצאה מסילות בלבב בני עמנו זה שנים מספר", ויש לציין שאין לו קושי להשתמש בביטוי "תנועה לאומית" – ביטוי שיעורר התנגדות חריפה אצל האדמו"ר מלובביץ' ובמאמרים האנונימיים של אור לישרים. תמיכתו ברעיון היישוב כל כך מובנת מאליה בעיניו, עד שהוא מתפלא מאוד "על כבודו הדורש הסכמתו". הוא מזכיר את פעולותיו בעבר למען הרעיון, המעידות "כי בלבי תבער אש אהבת ארצנו הקדושה", אך לקראת סיום מכתבו מוסיף הסתייגות, "כי כולם מודים במצות הישוב, בקדושת הארץ בזה"ז³⁸ ובעיקר הרעיון בכלל, אך רואים הם חסרון בזה בעצם ההנהגה מהעומדים בראש המנצחים על הרעיון הזה ותקנות החברה לא לפי רוחם". אומנם הוא כותב בגוף שלישי על אותם רואי החיסרון, אך ברור שהוא מבין ללבם, והשותפות עם "העומדים בראש המנצחים על הרעיון" – רמז לאנשים כפינסקר ולילינבלום – אינה גם לרוחו, ועל כן הוא מסיים בתקווה, ש"יתקנו את אשר עוותו בזה, וה' השוכן בציון יאחד לבב כל אחינו בני ישראל ללכת בדרך התורה ויראת שמים גם בהנהגת הישוב, ויתקן מנהיגיה בעצה טובה וכדרך ישרה שהיא תפארת לעושיה ותפארת לבני אדם".³⁹ הרב פרידמן הביע, איפוא, תמיכה ברעיון הלאומי, הזדהה עם תנועת חיבת ציון שדגלה בפעולה לחידוש ההתיישבות בארץ־ישראל, אך הסתייג מן ההנהגה החילונית.

37. ראה אנציקלופדיה של הציונות הדתית, בערכו.

38. בזמן הזה. והכוונה אינה לקדושה אלא למצוות היישוב, כי רק לגביה – ולא לגבי הקדושה – נחלקו הפוסקים אם יש חיוב גם בזמן הזה, על פי התיספות לכתובות קי ע"ב.

39. שיבת ציון, עמ' 18–19.

ההבדל המהותי בין האיגרת שלו בשיבת ציון לבין זו שבאור לישרים מתבטא במשפט שבו הישווה את הציונות לשבתאות: "דעתי בעניין זה ידוע אשר אשוב שיטה זו כשיטת הש"צ שר"י [השכתי צבי שם רשעים ירקב] ורמיסת ברגל כל קודש". כינויה של הציונות כשבתאות משמעה פסילתה המוחלטת וגיבויה כסכנה לדת וכאסון ליהדות. אין הוא מנמק מדוע התנועה היא משיחיות שקר, אך בוודאי שבכך רצה להזהיר ולהרתיע מפני הצטרפות לתנועה. ייתכן שגם ההתלהבות שסחפה רבים והתקות שנעורו עם הקונגרסים, הן שעוררו בו תחושה של תופעה שבתאית. את מנהיגי התנועה כינה "המהרסים והמחריבים", שגרמו "פרצות בדת".

אולם למרות הגינוי החריף של השיטה ושל המנהיגים, אין הוא מציע לנקוט אמצעים כלשהם, ואף לא להרבות בדברים כנגדם. עצתו היא: "המשכיל בעת ההיא ידום [עמוס ה' יג], והשתיקה כזה יפה מהדבור, ויבוא בעל הכרם ויכלה הקוצים מהכרם או יבור הגפנים מהקוצים"⁴⁰ ונחנו מה. "אין לעשות מאומה, אלא להמתין" עד עת יתבררו ויצרפו הדברים"⁴¹. במובן זה מכתבו של הרב מקרלין הוא אחד המתונים שבקובץ, וייתכן מאוד שבדרך זאת רצה להביע הסתייגות מההתקפה החריפה של יוזמי אור לישרים, ולמעשה הציע להם שלא להגיב. העורכים לא היו מרוצים מהמכתב הקצר (עשר שורות) והמתון בחלקו האופרטיבי, והיו מעדיפים התנגדות נמרצת יותר, אך לא רצו לוותר על עצם השתתפותו, ולכן הסבירו את עמדתו בהערה:

הדברים האלה יצאו מכבוד אחד מזקני גאוני דורנו שליט"א רק כעין התנצלות והוראת היתר לעצמו על שלא יצא בראש המוחים כראוי וכיאות לאלוף וגאון כמותו [...] מפני חולשתו, יחזקו ה' ויאררך ימיו.

למרות הסתייגותם של העורכים קיימת בדבריו של הרב פרידמן ביקורת נחרצת על השיטה הציונית ועל מנהיגיה. ניתן לראות קשר בין הביקורת המתונה שלו על ההנהגה בשיבת ציון, בתקופה בה תמך כשיטה וקיווה שניתן לתקן את ההנהגה, לבין פסילת ההנהגה והשיטה כולה בתקופת הציונות ההרצליאנית, כאשר התברר צביונה החילוני המובהק.

בדומה לרב פרידמן הסתייג גם הרב אליקום שלמה שפירא מהורדונה⁴² מפעולה נגד הציונות. אף הוא גינה את התנועה עצמה – "ההירוס הגדול אשר המה עושים בכנסת ישראל [...] ולא לאמונה גברו בארץ ובדגל הלאום ידגילו ואנחנו בשם אלקים נדגול [...] ואיככה נקרא 'מדינת ישראל' ללא תורה ומצוות" – אך הוסיף דברים מפורשים וישירים נגד בעלי אור לישרים: "[...] כי לא זו הדרך אשר בחרתם יבוא אור ליהודים ולא ברעש רבנים", ועוד: "כשאני לעצמי אומר אל תצאו לריב במרום מכ"ע [מכתבי עיתים, כלומר העיתונות] וכולכם". עורכי הספר, שלא שמעו לעצתו ופרסמו מכתבי הרבנים במטרה לעורר

40. כבא מציעא פג ע"ב: "יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו", כלומר יפעל הקב"ה.

41. אור לישרים, עמ' 54.

42. שם, עמ' 56–57.

"רעש רבנים", כתבו בהערה מיתממת, שהם אכן עושים כעצתו: "שמחנו מאוד כי כווננו לדעתו הגדולה לבלי לצאת במכ"ע כי אם ליחד ספר מיוחד בפני עצמו." הרב ד"ר נפתלי הרמן אדלר הכהן מאנגליה כתב מכתב קצר לשיבת ציון ודרשה ארוכה לאור לישעיהם. קשר מעניין בין אביו לבין הרב פרידמן נמצא באיגרתו של הרב פרידמן לשיבת ציון, שבו ציטט, כעדות לתמיכתו הרבה ברעיון, מתוך מאמר שפירסם "הד"ר והחכם פיליפון" בכתביהעת צייטונג דעם יודענטהומס בשנת 1863: "שבעד הישוב ישתדלו רק הרב הגאון ממוהליב שע"נ דניעפר (כוונתו עלי) ועוד רב אחד גדול מלונדון, הראשון במאמרו והשני בכספו." הרב מלונדון הוא כוודאי נתן אדלר, אביו של הרב נפתלי אדלר, שהיה הרב הכולל של יהודי אנגליה. הרב ד"ר הרמן נפתלי אדלר הכהן (1839–1911) היה רב משכיל בנוסח מערב אירופה. מוצאה של המשפחה היה בפרנקפורט דמיין, ולאנגליה הגיע בילדותו מהאנובר עם אביו, שנבחר למשרת הרב הכולל של יהודי אנגליה. נפתלי אדלר למד באוניברסיטאות פראג ולייפציג, קיבל תואר ד"ר לפילוסופיה, ולאחר פטירת אביו נבחר בשנת תרנ"א למלא מקומו, שמיילא אותו בפועל כ־12 שנה קודם לכן.

השקפתו של הרב אדלר לגבי מעמדה של היהדות התגבשה זמן רב לפני שהתעוררו שאלות ציוניות אקטואליות. הוא אימץ את השקפה, שהיהודים אינם עם אלא עדה דתית, שאומנם היה לה עבר לאומי, כפי שכתב ב־1878:

[...] מאז שנכבשה ארץ ישראל בידי הרומאים חדלנו להיות גוף מדיני: אנחנו אזרחי הארץ שאנו יושבים בה. אנחנו סתם אנגלים או צרפתים או גרמנים, כיד המקרה, המחזיקים בעקרונות תיאולוגיים מסוימים ומקיימים צווים דתיים מיוחדים [...] לשאלה מהו צביונה המדיני של היהדות? היתו משיב שליהדות אין צביון מדיני בכלל [...] הדת היא הקשר העיקרי.⁴³

ניסוח זה הולם את תפיסת היהודים הרפורמים בגרמניה וכצורת, שם נדרשו היהודים לוותר על ישותם הלאומית כתנאי לשוויון זכויות, אלא שאדלר היה רב חרדי, שלא היה מוכן לשנות את סידור התפילה ולהתאימו לתיאורה של היהדות כדת בלבד, כשם שלא ויתר על היעודים של אחרית הימים.⁴⁴

בלי קשר להגדרת היהדות כדת או כלאום, הצטיין הרב אדלר בגישה פילנטרופית – הוא דאג ליהודי רוסיה ורומניה שנפגעו בפוגרומים, והשתדל לעודד בעלי אמצעים לסייע למושבות בארץ־ישראל וליישוב כולו. בשנת תרמ"ה (1885) ערך ביקור בארץ ישראל, במטרה להכיר את היישובים ולתמוך

43. הציטוט מתוך ספרו של ישעיהו פרידמן, שאלת ארץ־ישראל בשנים 1914–1918, ירושלים ותל־אביב תשמ"ז, עמ' 43.

44. פרידמן ניתח את עמדתו של הרב אדלר וכתב, עד כמה מפליאה התפיסה הזו באנגליה, שם לא נדרשו היהודים הצהיר הצהרות מסוג זה לשם קבלת זכויות. לדעתו היה הרב אדלר הקיצוני ביותר בניסוחים המוותרים על הלאומיות היהודית, ודעותיו התקבלו ביהדות אנגליה כ"פירוש מוסמך ביותר להיסטוריה היהודית", ואותו ציטטו לאחר זמן מתנגדי הצהרת בלפור. שם, עמ' 42–43.

בעולים מרוסיה על ידי תרומות שנמסרו לו.⁴⁵ במכתבו הקצר לעורך שיבת ציון – קצר, לדבריו, משום עיסוקיו הרבים – הסכים להתיישבות החדשה: "ובודאי ישוב ארצנו הקדושה הוא דבר נכבד מאד העומד ברומו של עולם", והזכיר את נסיעתו לארץ-ישראל. גישתו המעשית מתבטאת בחששותיו מפני עלייה המונית, בשל הקשיים הכלכליים לתמוך בעלייה כזאת: "אך זאת עצתי שלא יעפילו אחינו לעלות בהמון רב, כי לא יאומן כי יסופר כמה גדלו ההוצאות על שכלול המושבות."⁴⁶ לביצוע הרעיון "העומד ברומו של עולם" דרוש כסף רב, ועל כן יש לפעול בזהירות ובמתינות. נראה שתמיכתו בתנועת חיבת ציון היתה פילנטרופית מעיקרה, בלי לראות בה פיתרון לשאלת היהודים באירופה, וגם הביטוי "ברומו של עולם" מבטא שיגרת לשון ולא התלהבות.

לעורכי אור לישירים שלה הרב אדלר תרגום של דרשה "שדרש בשפת אנגליא" בשנת תרנ"ט.⁴⁷ בטרם נדון בדברים לגופם, כדאי להעיר כאן גם על השפה – עורכי הספר לא היו רגילים בכגון זה – וגם על העובדה, שהרב גיבש את עמדתו כלפי התנועה הציונית ונתן לה פרסום בקהילתו לפני שפגו אליו עורכי אור לישירים (בהמשך נראה את תגובתו של הרב קוק לדרשה זו). אלמלא ידענו כי אדלר הוא שכתב גם את המכתב בשיבת ציון וגם את הדרשה הרחבה באור לישירים, קשה היה ליחס את שני המקורות לאדם אחד. אומנם זוהי תופעה נפוצה למדי ביחסם של רבנים לתנועה הציונית, אך לא כאן המקום להרחיב.

הדרשה פותחת כתיאור הציונות כ"אידעע חדשה", שעוררה לבכות של חלק גדול מהעם היהודי, אידיאה שקראה לשוב לארץ "אשר לכם היא בצדק", ולמצוא בה פיתרון "למועקות והרדיפות בארצות מולדתכם". בקונגרס באזל דובר על האפשרויות לקנות את הארץ, או לרכוש אותה בדרך דיפלומטית, או על ידי התיישבות. אדלר מציע לבדוק את ה"אידיאה" לאור המקורות. התקדים ההיסטורי-נבואי הוא ירמיהו כ"ט, שממנו לומד אדלר קל וחומר:

אם בגלות בבל אשר היה להם קץ מגולה ותשועתם היתה קרובה להגלות לקץ שבעים שנה, ראה ירמיהו להזהירם מאד על פי ה', לשבת תחתם ולבלתי עשות דבר מצדם, עתה כאשר קץ הפלאות סתום וחתום, ובשגם מושבעים ועומדים אנתנו לבלתי עשות מאומה, על אחת כמה וכמה.

שמונה שנים לפני כן עודד הרב אדלר פעילות – אומנם מתונה ומבוקרת – ליישוב ארץ-ישראל כפיתרון ליהודים נרדפים, ולא ראה בה ניגוד לדברי הנביא ירמיהו או לשבועות.⁴⁸ ואכן, אדלר מזכיר בהמשך את תנועת חיבת ציון בה תמך, כ"ענין נכבד וגבוה להרחיב את ישוב ארץ ישראל בהקולוניזציע כשום לב ובהשתדלות, אך בזהירות יתרה". לעומת זאת, התנועה הציונית – "אחשוב

45. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, בערכו.

46. שיבת ציון, עמ' 54-55.

47. אור לישירים, עמ' 62-68.

48. כתובות קיא ע"א, לעיל הערה 19, האסמכתא לכל מתנגדי הציונות. ועיין עכשיו בספרו של אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל-אביב תשנ"ג (להלן: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים).

אותה למתנגדת לתורת היהדות ולהפוליטיקה, וסכנת אסון צרורה בה, ועל כן אינני רואה בה את הערך הנכבד של אהבת ציון" (ההדגשות במקור). אין בה אהבת ציון – שהרי הרצל לא הזכיר את ארץ־ישראל בספרו *מדינת היהודים*, ואין בה פיתרון: "התנגדותנו להציונות הפוליטית על הפאקט אשר ידמו כי היא תהיה פתרון שאלת היהודים", וממילא "לא אוכל לקדש את התנועה הזאת בשם ציונות דתית".⁴⁹ הביטוי "ציונות דתית" בהקשר זה, לפני היווסד תנועת "המזרחי", פירושו אמונה מסורתית בביאת המשיח תוך מאמץ "למלאת אחרי התעודות הרמות והגשבות אשר תורנו אמונתנו", כפי שמבדיר אדלר בסיום הדרשה. כלומר, ציונות דתית פירושה פאסיביות מסורתית, ציפייה לגאולה בדרך הנס באחרית הימים שמעבר לקו האיפק ההיסטורי.

שני מניעים עיקריים חברו להתנגדותו של הרב אדלר, האחד עקרוני והשני מעשי. מן הצד העקרוני קבע, שהציונות נוגדת את "תורת היהדות", אך כאן קיימת סתירה פנימית בדבריו: הציונות נוגדת את "תורת היהדות" בכך שאינה דתית, ועל כן אין הוא יכול לתמוך בתנועה ציונית שמניעה פוליטיים גרידא ואינה "ציונות דתית", אך כאשר הוא מתייחס לפעולותיה מהבחינה הדתית, הריהו מזכיר את איסור השבועות, המחייב "לבלתי עשות מאומה". בנקודה זו מזדע הרב אדלר לכך, שטיעון זה צריך היה למנוע כל פעולה גם בעבר, אך היות שתמך ביישוב הארץ, נדחק הרב להסביר את פעולות ההתיישבות ("קולוניזציה"), שנעשו בשנים האחרונות – אין הוא פוסל אותן ואף מוכן להמשיך בהן, ובלבד שהמתיישבים יהיו "אנשים ישרים, מוכשרים לעבודת אדמה", וכתנאי נוסף – שלא נראה בכך "פיתרון שאלת היהודים". בדרך זו אולי פותר אדלר בעקיפין גם את חידת השתתפותו בקובץ *שיבת ציון*, כתמיכה פילנטרופית במתיישבים בודדים, שהרי כבר שם טען כנגד עלייה המונית.

ההנמקה המעשית, אותה הבליט כבר ב*שיבת ציון*, מקבלת כאן משנה תוקף. אדלר מאריך מאוד בתיאור המכשולים הרבים המונחים בדרך להגשמת הרעיון: ישנם מכשולים הנובעים מן השלטון התורכי, וישנם מכשולים חומריים – הצורך כמשאבים אדירים, העובדה שבארץ־ישראל אין תשתית זרכים, העובדה שהכלכלה בה אינה מפותחת. לזה נוסף השיקול, שרק "האומללים, הרעבים המעונים" מכפרי גליציה הם "אשר יאבו לעלות ולהתנחל שמה", ולא "המאוש־רים מארצות המערב ומארצות הברית". ההנמקה המעשית מבוססת על חישוב

49. הרב אדלר פגש את הרצל כביקורו הראשון של הרצל בלונדון, בנובמבר 1895, והרצל כתב ביומנו: "הייתי אצל הרב הראשי אדלר. הוא קיבלני כמכיר יטן נושן." הרצל הוזמן לסעודת ערב בביתו, ותיאר את השיחה ביניהם. לענייננו כדאי להזכיר את המשפט: "כמובן שאמרת לרב הראשי [...] שאין אני נוגש לעניין מתוך החיפה דתית, אכל ריצה אני לכבד את אמונת אבותי, לפחות כאמונת אחרים." הרצל אף הסביר לרב את דעתו השלילית על סיוע של נדבנים: "הנדיבות" האיילית [...] מוכרחה לחדול, ואז יחדלו השונדורים. ועדי העזרה היהודים הקיימים צריכים לסור למשמענו – [לא יתבטלו]. יחסו של הרצל לדת, התנגדותו לשיטת ה"נדיבות", שהיתה בעצם שיטת אדלר, ותקפותו בודאי לא נשאו חן בעיני הרב אדלר, שאמר כי יעביר את התוכנית לוועד האנגל־רוסי, והוא שיחליט. מכתב כתבי הרצל, תל־אביב תרצ"ד, כרך ז, עמ' 271–273.

פוליטי פראגמטי – אין לבטוח "בדבר שאינו מתאים עם החשבון המדיני", ואילו היתה אפשרות מדינית היה מצליח בזה משה מונטיפיורי. כל זמן שהעזרה למתיישבים החדשים היתה בבחינת גמילות חסד לנוזקים, היה מוכן לתמוך בה – "הנני יכול לערוב בעד אחינו יושבי בריטניה, כי מעולם לא האטימו אזניהם ולא אמצו את לבבם לצעקת אחינו האומללים". ואולם תנועה הנושאת עיניה לתת פיתרון לשאלת היהודים – "נחשוב אותה ללא אפשרית וכי סכנה כרוכה בעקבותיה".⁵⁰

אדלר מסביר מה היא "סכנת האסון" הכרוכה בציונות – הסכנה היא לא ל"אומללים", כי אם לאותם "מאושרים", יהודי בריטניה, שעתה יאשימו אותם בחוסר נאמנות למולדתם, לבריטניה: "כי היא [...] מסוגלת לשוב להחיות את העלייה הנושנת והכוזבת כי אין לנו אהבה לארץ מולדתנו וחסרון אמונה בנו, בארץ אשר קבלה אותנו." הרב אדלר חושש, איפוא, ששותפותם של היהודים בתנועה פוליטית-לאומית, שמטרתה חידוש החיים במולדת הישנה, תגרום להטלת ספק בנאמנותם האזרחית לאנגליה מולדתם. זוהי בעיית הנאמנות הכפולה, המקבלת פן נוסף אצל יהודי מאמין, שמתוקף אמונתו עליו לצפות לשיבת ציון ולקיבוץ גלויות. הרב אדלר מעלה בעיה זו מנקודת המבט של הגויים, שהרי הם עשויים להבחין בסתירה הזאת, ואולי כבר הבחינו והעלו תמיהות, ועל כן הוא כותב בזמן הוודה:

כן עלינו להתנצל משאלה שנית שהם שואלים אותנו לאמר: אם מתנגדים אתם לרעיון מדינת יהודים ואינכם מאמינים בהתישבות מיליונים יהודים בארץ הקדושה, איך תתאימו את אי אמונתכם זאת עם כמה תפלות המפוזרות במקומות רבים המיוסדות בחפצינו ובצפיתנו לשיבת ציון, וכי תפוצינה ערי יהודה מצאן עמנו? איככה ערכתם בפיכם ובשפתכם היום את התפילה "יהי רצון שתעלנו כששחמה לארצנו ותטענו בגבולנו", אם לא תתנו אמן בהתנועה הערוכה למלאת אחרי התפלות האלה? על השאלה הזאת אני משיב: בספרי הנביאים לא נאמר כי שיבת ציון תלוי בהשתדלותנו ולעת אשר נחפוץ אנחנו. מפורש נאמר כי גאולתנו תבא רק על ידי ה' בעתה אשר יעלה רצון מלפניו לשלוח לנו משיחו, וכל העמים יתאימו והתאחדו להשיב את אחינו הנפוצים לארץ אבותינו. היש גם רמז קל ואיזה רושם מאותות המשיח בעת הזאת? בשם השם יאמר הנביא ישעי' (ס') "אני ה' בעתה אחישנה", כי בכוא עתה של הגאולה – אז אחישנה. על המקרא בשה"ש "השבעתי אתכם בנות ירושלים אם תעירי וגו' דרשו חז"ל שהשביעו הקב"ה בשלש שבועות לבל ידחקו את הקץ וכו' לפני בואו.

50. כבר בשנת 1897 נשא הרב אדלר נאום נגד השתתפות בקונגרס היהודי הראשון, וכו' אותם טיעונים שאנו מוצאים כאן – ניגוד לעקרונות היהדות, ונוק ליהודים, כיוון שיאשימו אותם בחוסר נאמנות אזרחית. על השיקולים הפוליטיים של הרב אדלר ורבים ממנהיגי תנועת חיבת ציון באנגליה בתקופה זו עיין אלחנן אורן, חיבת ציון כבריטניה, 1878–1898 (להלן: אורן, חיבת ציון כבריטניה), תל-אביב תשל"ז, עמ' 141, 157.

בפיסקה זו מעלה אדלר את השאלה התיאולוגית מפי הגויים, שאלת הסתירה בין התפילה והמעשה, שכמוה שמענו כבר בספר הכוזרי לריה"ל בדברי מלך הכוזרים: "אם כן אתה מקצר בחובת תורתך שאין אתה משים מגמתך במקום הזה [...] אני רואה שהשתחיתך וכריעתך נגדה חונף, או מנהג מבילתי כונה", והחבר מסכים – "הובשתי מלך כוזר", התפילות על ציון הן "צפצוף הזרזר, שאין אנו חושבים על מה שנאמר בזה."⁵¹

הרב אדלר אינו מזכיר כמובן את הכוזרי, ואף לא היה מסכים לכיוון האקטיביסטי של ריה"ל. הוא חולץ מתוך הכתובים את המקורות המתאימים, על מנת להיחלץ מן השאלה המביכה של הגויים על ידי תשובה מסורתית – ה"השתדלות" בנושא זה אסורה על פי השבועות. (מעניין להשוות ל"השתדלות" אצל ריינס, שהתלבט אך הכריע בעד.) תשובתו היא, שהגאולה רחוקה אולי מעבר לאופק ההיסטורי, ועל כן אין קושי – הן לגבי הנאמנות למולדת והן לגבי האמונה בגאולה. ההקשר שבו העלה את נושא הגאולה, שתבוא בדרך הנס בעתיד רחוק, ואת שלוש השבועות כאיסור הלכתי השולל כל פעולה בהווה, נראה מוצא נוח להסבר התנגדותו לציונות.

אדלר לא היה הראשון שהעלה טענה זו בעת החדשה. כבר משה מנדלסון השתמש באיסור השבועות וכן רש"ר הירש.⁵² גם אצלם הצו שלא לפעול למען הגאולה מתקשר לשאיפתם להתאזרחות מלאה בארץ מושבם, ובא לפתור את הניגוד בין התפילה לבין המעשה. לגבי אדלר התחדד הקושי לנוכח השינוי ההיסטורי, שהרי עתה נוצרה מציאות חדשה ונעשו מעשים להגשמת השיבה לציון, ובציבוריות האנגלית היתה תמיכה ברעיון הציוני.⁵³

בדרשה זו ההנמקה המעשית להתנגדותו של הרב אדלר גוברת על העקרונות. לדעתו, התנועה הציונית אינה מציעה פיתרון אמיתי ליהודים הנרדפים, וכאמור היא מיותרת ויוצרת קשיים ליהדות המערב. הוא משתדל להוכיח, שאין סיכוי לבצע אף חלק מהתוכניות הציוניות:

איזה תועלת תוכל לצאת מזה לאחינו הלחוצים? איזה אוטוריטט, ואיזה רושם תוכל מדינה כזאת לעשות פעולתה על משפט דעת העמים והממשלות, בעת אשר אין לה כל חיל וצבא ולא צי אדיר ביבשה ובים? [...] גם הקולוניזציה [...] לא תוכל להחשב כפתרון לשאלת היהודים.

נמצא הרב אדלר כמי שמלקט כל פיסת התנגדות אפשרית, והתוצאה היא עמדה בלתי מגובשת מבחינה אידיאולוגית, עליה ניתן לערער על ידי הצגת שאלות הן מהתחום המעשי והן מהתחום הדתי-הלכתי. ריבוי הטעמים לדחיית הציונות

51. הכוזרי, מאמר שני כב-כג.

52. משה מנדלסון, "הערות למשפטו של האביר מיכאליס", בתוך כתבים קטנים בענייני יהודים ויהדות, רמת גן 1977, עמ' 174-175. שמשון רפאל הירש, אגרות צפון, ירושלים תשי"ב, עמ' סא.

53. על התמיכה הנלהבת ברעיון הציוני באנגליה ועל מניעה עיין למשל: ברברה ו' טוכמן, התנ"ך והתרבות, תל-אביב 1987; ד"ר נ"מ גלבר, הצהרת בלפור ותולדותיה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 1-17; אורן, חיבת ציון כבריטניה, עמ' 11, 17, 21. אטינגר, היסטוריה, עמ' 169.

מעלה סתירות פנימיות ומעיד על לבטים, שהרי אם חל איסור השבועות – מה טעם להסביר את הקשיים המעשיים בביצוע תוכנית ההתיישבות? ומדוע בכל זאת ההתיישבות היא אולי פיתרון לאחינו האומללים – למרות השבועות והקשיים?

הרב אדלר נמנע בדרשה זו מהגדרת היהדות כדת ללא צביון לאומי, אך התנגדותו הנחרצת לתנועה הציונית נבעה מתפיסתו העקרונית, שניסח במאמרו משנת 1878. בדרשה רמז לקשיים המיוחדים ליהודי אנגליה והמערב בכלל, כעקבות התעוררות הלאומיות היהודית. בולט כאן ההבדל בין אדלר לפרידמן – האחד מתנגד ללאומיות היהודית כשלעצמה ותולה את התנגדותו גם בכך שאינה "ציונות דתית", שפירושה לדידו ציפיה פאסיבית למשיח, והשני התאכזב מחילוניותה של התנועה הלאומית, הגורמת נזק לדת.

מבחינת מנהיגי היהדות הדתית כמזרח אירופה, השאלה היתה קודם כל עקרונית – האם הציונות מנוגדת לדת – ורק אם אין היא מנוגדת לדת יבוא העיסוק בשאלות המעשיות. ואכן, רוב המשתתפים בפרק "דעת קדושים", בניגוד לרב אדלר, לא עסקו כלל בצד המעשי של הציונות, אלא תקפו אותה מן הצד העקרוני. התבטאויותיהם על מהות הציונות חריפות יותר, וגם התקפותיהם על מנהיגי הציונות בוטות יותר. (מכתביהם של הרבנים פרידמן מקרלין ושפירא מהורודנה, המתונים יותר, נסקרו לעיל.) הבולטים שבהם הם הרב אליהו חיים מיזל מלודז' והרב חיים סולובייצ'יק מבריסק. להלן נסקור את דבריהם בקצרה. מכתבו של האדמו"ר שלום דובער שניאורסון מלובביץ' מקיף יותר ותוקף את הציונות הן מן הבחינה העקרונית והן מן הבחינה המעשית, ועליו נדון בהמשך.

הרב מיזל פותח בגינוי חריף ל"חברה המעוקשה" אשר "לענה ומרה יזרעו זמות יבשילו להמית הנפש הרוחנית". הציונים משתמשים בציון כמסווה, אך למעשה "אינם דורשים ציון [...] ואדרת ציון לבשו להונות בה רכי לבב ולצודם בחרמם". רק כמסקנה מדרכיהם הנלוות מדגיש מיזל את האמונה הנכונה – "כי לא ביד האדם תשועתינו, ואך לה' התשועה" (כל ההדגשות במקור).⁵⁴ חפצה של התנועה הציונית להביא ישועה על ידי פעילות חומרית-חילונית מנוגד לתפיסת הגאולה המסורתית, לציפיה לישועת ה' בדרך הנס, ובכך היא ממיתה את "הנפש הרוחנית" של היהדות. ומכאן נובע, שהשם "ציונות" הוא שם מטעה, כיון שאין לה דבר עם "ציון" של היהדות.

הרב חיים סולובייצ'יק אף הוא מגנה את האנשים "הלא מהם נודעים במקומותיהם לרעה" ותכליתם "לעקור יסודי הדת". הוא מאשים אותם בזדוניות, בהריסת הדת ובהכשלה מכוונת של בית ישראל. הרב סולובייצ'יק אינו דן ביחסה של הציונות לגאולה, אלא רואה בה בפשטות "כת" החפצה לעקור את הדת.⁵⁵

54. אור לישורים, עמ' 53-54.

55. שם, עמ' 55. מכתביהם של הרבנים סולובייצ'יק, מיזל ופרידמן יצאו לאור שנית בשנים 1959-1965 בתוך דובב שפתי ישנים, בעריכת אפרים משה בלדך, לעיל, הערה 31, ושם למעלה מ-300 מכתבים של רבנים מתנגדי הציונות. ספר זה הוא הוכחה לאקטואליות של

במכתבי הרבנים מייזל וסולובייצ'יק אין כל דיון בפרטים שעסק בהם אדלר – שאלות כלכליות ופוליטיות על רקע המציאות של זמנו. מתוך שבעת הרבנים, רק אדלר בדק אם הציונות מציעה פיתרון רנטבילי, והתאמץ מאוד להוכיח שאין בה פיתרון. רק הוא בדק "מה יאמרו הגויים" ומה תהיינה התוצאות לגבי היהודים היושבים בגולה – מבחינת מעמדם האזרחי (שאלת הנאמנות ל"מולדת"), ועוד יותר מבחינת הזלזול הצפוי כלפיהם מצד הגויים, בשל התפילות לציון. נראה ששני גורמים עיקריים חברו לגישתו המיוחדת: האווירה המיוחדת באנגליה וההשכלה המערבית של הרב. כמי שהיה מעורב בחיים האקדמיים והציבוריים בלונדון, היה בוודאי מודע יותר מרבני מזרח אירופה ליחסה של התברה הנוצרית ליהדות וליהודים. כאמור, היתה בחברה האנגלית תמיכה בשיבת היהודים לארצם – הן ממניעים מוסריים-הומאניים, והן ממניעים דתיים. אווירה זו הקשתה עליו – כרב אורתודוקסי – להתנגד לעשייה שזכתה לאהדה רבה, ולשם כך גייס טיעונים שונים ואף סותרים.

ב. השגותיו של הרב קוק על אור לישרים

השגותיו של הרב קוק על אור לישרים אינן חיבור מקיף, הן במכלול הספר כולו, אלא מעין טיטסה של הערות שלא נשלמו, וייתכן אף שחלקן אבדו.⁵⁶ מתוך שבעת הרבנים שהשתתפו בפרק "דעת קדושים", מזכיר הרב רק את שמו של אדלר. להלן נבדוק את תוכן חיבורו ונסה להגיע למסקנות.

מבחינת ההתייחסות לטקסט של אור לישרים, שלושה חלקים ל"השגות":

1. בעמ' 24 (באמצע העמוד) – 25 הוא מגיב על עמ' 28–42 באור לישרים.
  2. בעמ' 25 (באמצע העמוד) – 26 הוא מגיב על עמ' 63–67 (השגות על אדלר).
  3. בעמ' 26 (באמצע העמוד) – 28 הוא מגיב על עמ' 5–23.
- מבחינת סדר העניינים באור לישרים צריך היה להחליף את סדר הפסקאות אצל הרב קוק – לפתוח בחלק האחרון, ולהמשיך בראשון ובשני. אומנם חשיבותו של הסדר שולית, וממילא אין רצף מלא בין החלקים, ונראה מכך נכון

הנושא, לפחות בחוגים מסוימים. כתגובה כתב שמואל הכהן וינגרטן ספר: מכתבים מזויפים נגד הציונות, ירושלים תשמ"ב. בעמ' 166 מעיר וינגרטן על נוסח מכתבו של הרב סולובייצ'יק: "ב'דובב' נדפס 'האנשים הללו הם נודעים במקומותם לרעה', ולדעתו ייתכן שהשמיטו במכוון אות וצריך להיות 'מהם'. בארכיון הציוני נמצא עותק של מכתב זה בכתב יד, A9 154:13, ושם: 'האנשים הלא נודעים כל אחד במקומותם לרעה', ויוצא שהנוסח שנדפס ב'דובב' כיוון לריח המקור. יחד עם זאת ראוי לציון, שעורכי אור לישרים השמיטו משפט אחד ממכתבי של הרב סולובייצ'יק, כנראה לא במקרה, היות שמדובר בישיבה בירושלים, שאולי חששו להזכירה בהקשר זה: 'ורב תודות לו על פעולתו לטובת הישיבה תורת אשר בירושלים עה"ק תובב"א אשר היא ישיבה גדולה וחשובה.' אור לישרים כתב מכל זה: 'ורב תודות על פעולתו לטוב' – כביכול מכתבו של יעקב משה כרפס, המבקש התנגדות לציונות, הוא 'הפעולה לטוב'.

56. ראה לעיל, הערה 1.

להסיק, שה"השגות" הינן פרגמנטים בלתי שלמים מחיבור מקיף יותר, או רשימות שהרב לא השלים (אני נוטה לאפשרות האחרונה).

תימוכין נוספים למסקנה האחרונה היא בלשון הכתוב, הנראה כטיוטה. הרב כתב: "דרשתו של אדלר אין לה טעם" – ללא תואר "רב" וללא העדינות המאפיינת את כתיבתו אל אישים בני תקופתו ועליהם. כל פיסקה פותחת בהתייחסות לאמירה מתוך הטקסט, תוך שימוש רב במלים "מה", "גם", "כמו כן", כגון: "מה שבכל האסיפות מדברים", "גם מאמרו", "וכמו כן אפיקורסר תו", "גם מה שתופסים", "ומה שכתב" וכיו"ב הרבה. אין משפט פתיחה למאמר כולו – בין אם נערוך אותו מחדש ובין אם נעיין בו כמות שהוא. נראה נכון לשער, שהדברים נכתבו לפני עלייתו של הרכ קוק לארץ בשנת תרס"ד (1904), ואולי סמוך מאוד לפרסום אוד לישדים בשנת תר"ס.

עובדה היא, שעמודים אלה נשארו בכתביד ולא קיבלו את ליטושם הסופי לקראת פרסום. הרב פרסם בתקופה זו מאמרים בהפּלס (בשנים תרס"א–תר"ס"ג), אך מובן שהפּלס האנטי-ציוני לא היה הבמה המתאימה ל"השגות". שלושת מאמריו בהפּלס מבהירים היטב את יחסו ללאומיות ולתנועה הציונית. בקצרה נוכל רק לציין, שהלאומיות בעיניו לא רק שאינה מנוגדת לתורה, אלא היא "יסודה של היהדות ועיקרה"⁵⁷. הלאומיות היא "כח טבעי גדול ונהדר המביא לשלמות גדולה"⁵⁸, אלא שהרב מבחין בין לאומיות פנימית, המושחתת על התורה והאמונה, לבין לאומיות חיצונית ה"פורחת באוויר"⁵⁹. הלאומיות לא צריכה להיות תכלית לעצמה, אלא עליה לחתור לטובת "כללות המין האנושי והתפתחותו המוסרית"⁶⁰. לאומיות ריקה מתוכן אין לה משמעות, אין לה כוח עמידה, ואף סכנה בצדה – סכנת הלאומנות (הרב לא השתמש במלה מודרנית זו, אך כך ניתן להבין את דבריו). ואולם גם תורה ואמונה ללא רגש לאומי אין בהם די, ולמעשה התורה אינה שלמה ללא אהבת הלאום.⁶¹ גם ב"השגות" הדגיש, כי הלאומיות "הוא רוח טבעי מתוקן, כמו שאהבת הבנים תקועה בלב האבות".

מאמריו של הרב בהפּלס נתנו ביטוי להשקפתו על התנועה הציונית ועל הלאומיות, והביעו את עמדתו בוויכוח האידיאי הסוער של היהדות הדתית בנושא זה. הרב תמך מאוד בהתעוררות הלאומית, וראה בה אות לווטטאליות ולהתחדשות באומה, אלא שלאומיות זו צריכה לנבוע ממקורות היהדות – לא בניגוד להם ולא במנותק מהם. הסיסמה "הציונות אין לה דבר עם הדת", שסייעה לרבנים אחרים להוכיח, כי אין פסול בשותפות עם הציונות, ושהיתה נוחה לזרם המדיני בציונות כדי לנטרל את הוויכוחים הקשים, היתה שגויה בעיניו מכל וכל, שהרי התורה היא מקורה של הציונות כלאומיות יהודית.

57. אוצרות הרא"ה, ערך: משה יחיאל צוריאלי, חלקים א-ב, ושיבת שעלבים תשמ"ה, עמ' 728. כל הציטוטים ממאמרי הרב קוק בהפּלס נלקחי ממהדורה זו.

58. שם, עמ' 699 יעוד הרבה.

59. שם, עמ' 692.

60. שם, עמ' 694.

61. שם, עמ' 726–727.

כדוגמה ל"רפיון הרוח הלאומי" מביא הרב קוק, במאמר "תעודת ישראל ולאומיותו" – הראשון בין מאמריו בהפּלס – את מצבה של הספרות. הספרות היתה בעבר "קדושה וטהורה, מלאה רק סם חיים לישראל ולרוחו הלאומי על כל סעיפיו", ואילו עתה הספרות גורמת לפילוג ולמריבות. בעיקר מבקר הרב את הסופרים המתיימרים להיות לאומיים, כלומר הציונים, בעוד שלמעשה לאומיותם רפויה, מפני "שכבר עזבו ארחות חיים של הדעות והמעשים המחיים תמיד את רוחנו הלאומי". ספרותם של אלה "מהולה בנטפי ארס ומזיגות משחיתות", ביקורתו הקשה על הספרות הציונית אינה, איפוא, על היותה לאומית, אלא על כך שלמעשה אינה לאומית, כפי שהוא מבין לאומיות. הרב היה רוצה שיעלו בספרות נושאים שהיא אכן מעלה – "תרבות, השכלה והתפתחות, כשרון מעשה, עבודה וחריצות, הכרה עצמית ושאיפה לחיים של כבוד והתרוממות הנפש" – אך רק כאשר הספרות תפעל לחזק את השלום והאחדות. הרב קורא קריאה נרגשת לסופרים למלא את היעוד: "טהרו את הספרות, סופרים נכבדים, טהרוה מכל דופי, מדברי נבלה וקלות ראש נגד כל קודש, למדו את בנינו להחזיק במעוז התורה והמצווה, חבבו להם את אמונתנו ודעותינו הלאומיות באהבה לאומית טבעית".⁶² במאמר "עצות מרחוק" משנת תרס"כ מכקר הרב גם את סופרי המחנה החרדי, "המתלקטים מהשרידים אשר ד' קורא לבצר את עמדת התורה והאמונה". כוונתם רצויה אך מעשיהם אינם רצויים – הם נתקפו ב"בולמוס הגבורה", שמקורו בחיקוי הספרות הציונית הלוחמת באמצעים פסולים, "מחרפים, מתלוצצים, מנבלים ומשקצים". והנה הסופרים ממחנה היראים עושים כמעשיהם – "הם מתלוצצים, אף אנחנו נחמד לצון מהם, הם מחרפים ומנבלים, אף אנו נעשה כן". בביקורת כללית זו על טיב הספרות בימיו נרמזים ספרים מהסוג של אור לישרים, שבמקום להציג תפיסה לאומית אותנטית ממקורות היהדות יצאו לחרף ולגדף, ונכנסו לעימות שתוצאותיו "גשם כדורי מוות כסער מתחולל יורד על המחנה ומפיל חללים ומרבה נפצעים".⁶³

מאפינת את מאמריו בהפּלס כתיבה רעיונית, הצגה רחבה של השקפות, ואין בה התפלמסות עם אישים או עם ספרים מסוימים. ישנה ביקורת כללית על תופעות, על סוג של ספרות, על תפיסות מוטעות. אין להסביר כתיבה כוללת זאת כמחויבות מן האכסניה שלה, כיון שזוהי כתיבתו האופיינית גם בשנים הבאות, והיא נובעת באופן עמוק מאישיותו של הרב. ה"השגות" הן יוצאות הדופן ככתיבתו – הן משיבות טענה אחר טענה לנכתב באור לישרים, וגם נזכר שמו של הרב אדלר תוך ויכוח עם דעותיו. כלומר ה"השגות" הן התפלמסות עם טענות, חוץ התנגדות לרובן והסכמה חלקית עם מיעוטן, לעתים מתוך אפולוגטיקה. חסרה בהן הצגה שיטתית של עמדתו, שנעשתה בהפּלס. מאמריו הפּלס עשויים להסביר את הרקע הרעיוני ל"השגות", וגם לתת הסבר אפשרי נוסף, שאינו מוציא הסברים אחרים, מדוע לא פרסם אותן. סגנונו של אור לישרים היה רחוק ממנו – סגנון של סתירה ולא בניין – וגם את התכנים לא יכול היה לקבל.

62. שם, עמ' 729, 731.

63. שם, עמ' 685.

ייתכן שהחליט להציג השקפה שלמה, במקום להגיב בוויכוח עם מי שכל תפיסתו שונה, למרות הצביון הדתי המשותף, ולמרות שאף הוא ראה קלקולים רבים בתנועה הציונית.

מכל מקום, ודאי שיש ראשוניות ב"השגות", ודווקא ראשוניות זו, ללא עריכה, מבהירה ביתר שאת את דעותיו. לפנינו מעין הערות שאדם רושם לעצמו תוך עיון בספר, שהדעות והטיעונים המובעים בו מעוררים את התנגדותו לתפיסה המוטעית, לאמת החלקית המוצגת בו, או לאסמכתות הבלתי רלוואנטיות. ניתן רק להצטרף, שאין בידינו השגות גם על שאר חלקי הספר – למשל על דבריהם של האדמו"ר מלובביץ', הרב מייזל, הרב פרידמן והרב סולובייצ'יק. אבל אולי השתתפותם של אישים נערצים אלה היא אחד הגורמים, שמנעו בסופו של דבר את גיבושן של ההשגות לכלל חיבור שלם ומקיף. וכך אנו יכולים לפגוש – ללא מחיצות של עריכה ונימוסים – את דעתו הבלתי אמצעית של הרב קוק על אחד המסמכים האנטי-ציוניים הקיצוניים של התקופה.

1. תגובתו של הרב קוק על הדרשה של אדלר – החלק האמצעי ב"השגות" (סעיף 2 לעיל)

הרב קוק פוסל את הסתמכותו של אדלר על השכועות (כתובות קיא ע"א) ועל ירמיהו (כ"ט):⁶⁴

דרשתו של אדלר אין לה טעם, מה ענין ציוניות למרידה ח"ו, וכן אומר שירמי' צוה שישבו ולא לעשות דבר, אמנם לא עשו דבר עד בא הזמן אבל כשבא הזמן הלא עשו הרבה ופעלו, ואנחנו לא נדע לגלות זה הזמן, ואולי כבר בא עת לחננה.

ההסתמכות של אדלר על "דברים הנובעים מהתורה והנביאים", לא רק שאינה משכנעת את הרב קוק, אלא זוכה לביטול. הצו של ירמיהו היה זמני, הציונות אינה מרידה (כך וכלי הנמקה), והמלים האחרונות – "ואולי כבר בא עת לחננה" – מתקשרות לתפיסת ה"אתחלתא דגאולה", שפיתח הרב קוק בשנים הבאות, אך כאן עדיין בהיסוס.

הרב שולל את הטיעונים הפרגמטיים של הרב אדלר, כשהוא עובר לפי סדר הדרשה משפט אחריו משפט:

א. אדלר, עמ' 65: "איזה תועלת תוכל לצאת מזה לאחינו הלחוצים? איזה אוטוריטט ואיזה רושם תוכל מדינה כזאת לעשות פעולתה על משפט דעת העמים [...] הרב משיב לא רק בטיעון מסורתי – "אין מעצור לד' להושיע, להצליחנו שנהיה עשירים" – אלא מתנגד לעצם ההגדרה "אחינו הלחוצים": "גם עשירים בעושר רוחני אנחנו".

ב. אדלר, עמ' 65: "גם הקולוניזציה אף במידה מרובה ובמעלה גדולה לא תוכל החשב כפתרון לשאלת היהודים". הרב מציע השתדלות רבה יותר,

שעשויה להניב תוצאות טובות יותר.

ג. אדלר, עמ' 65: "הרשות התוגרית היא רחוקה ממושגי המשטר והעבודה אשר בארצות המערב [...] גם בעניין זה מציע הרב קוק גישה אופטימית יותר: "מ"מ [מכל מקום] אין להחליט מזה שלא תרצה לתן בארצה תיקונים טובים."

ד. אדלר, עמ' 65-66: על הקמת ה"קולוניאל-באנק היהודי" – "מאד שמחנו אם לו קאפיטאליסטים מפה וממקומות אחרים יקדישו את שפעת עשרם [...] אך לא נוכל להסכים לזאת אשר אחינו העניים נתבעים לתת מכספם [...] להניח בהקולוניאל-באנק, אשר לא נראה כל תקות שכר לפעולתם זאת". הרב קוק מבטל דאגת יתר זאת לעניים: "הרי אין כופים לשום אדם, ובכלל הכסף הזה הוא בכל אופן בטוח. ומי שלוקח מני" בת עשרה רוי"כ לא יהרס מצבו [...] ועניים גמורים אינם לוקחים מניות."

ה. אדלר, עמ' 66: רק "האמללים, הרעבים המעונים בתחום מושבם [...] והמון העניים הצפופים והצבורים בכפרי גליציה", הם אשר "יאבו לעלות ולהתחלל שמה". על כך תמיה הרב: "הלא זאת היא מגמת הציונות להלהיב אהבת העם ותקומתו גם בעולמות העשירים, ובפרט כי עצות של התנחלות הם גדולות ורבות ענין."

ו. אדלר, עמ' 66-67: על סכנת החשד בחוסר אהבה למולדת: "סכנה כרוכה בעקבותיה, כי היא [...] מסוגלת לשוב להחיות את העלילה הנושנת הכוזבת כי אין לנו אהבה לארץ מולדתנו וחסרון אמונה בנר". הרב מצטט ופוסל: "אינה טענה. הרי הכל יודעים גם בלא שאיפותינו שבפרעל [היינו, הנוכחיות] שאנו אסירי תקוה לגאולה ולהיות לעם בארצינו, ואנו מחכים בכל יום שיבא משיח צדקנו, ולמה תחסר בנו האהבה לארץ מולדתנו ע"י השתדלותינו [...] אהבתנו לארץ המולדת בא מהכרת טובה, ואנו לא נשכח גם בהיותנו בארץ, ונכבד ונאהב מאד את העמים אשר חסינו בצלם בתוקי חסד וצדק."

הרב קוק מצביע על סתירה פנימית בהקשר זה: אם הרב אדלר סבור, "שהגאולה תהיה ע"י שיתאחדו כל העמים לתת לנו ארץ אבותינו, א"כ [אם כן] למה לא נשתדל בהתאחדות הזה." לדעתו ההשתדלות היא הדרך הראויה – "הישיבה בחכוק ידים נראה כמנסה את ד'".

את ההשוואה בין הציונים לבין "הנתעים אחרי שבתי צבי" שולל הרב קוק כהכללה שאינה רלוואנטית לתקופתנו, כיון שצריך לבחון תנועה על הרקע ההיסטורי שבו היא פועלת. הרב מבחין בין היסוד המדיני של הציונות לבין המשיחיות השבתאית.

אפשר לראות בביקורתו של הרב קוק מעין דו-שיח המתרכז בשאלות העומדות על סדר היום: האם מותר וצריך לפעול. מכלל דבריו עולה, כי הוא מתנגד לכל טיעוניו של אדלר, הן מבחינת "תורת היהדות" והן מבחינת ה"פוליטיקה". אך בעניין אחד בדרשתו של אדלר לא נגע – בשאלת העומדים בראש התנועה ויחסם לדת. אומנם ניסוחיו של אדלר בהקשר זה אינם חריפים כאלה שראינו אצל המשתתפים האחרים, ואולי לכן לא היה צורך להשיב לו בעניין זה, אך בשני החלקים האחרים של ה"השגות" (סעיפים 1 ו-3 לעיל) הביע גם את יחסו למנהיגות הציונית.

2. תנועתו של הרב מנחם לואיס (סעיפים 1 ו-2 לעיל)

חשובה ביותר היא ההפרדה שעושה הרב בין הרעיון הנכון של הציונות לבין סילופים שנלוו אליה, בין "דעות אמיתיות" לבין "דעות כוזבות". בוודאי שאין כאן כתב סניגוריה על התנועה הציונית ועל כל מהלכיה ומנהיגיה, אך יש כאן תמיכה ברורה ב"יסוד הרעיון" והתמודדות עם עיקרי הטענות והנימוקים של אור לישרים. הרב קוק רואה בתנועה הציונית ביטוי לחיוניות של השאיפות הלאומיות – "התשוקה של התחיה הלאומית גדולה מאד בלב בני הנעורים שואפי חיים." ניתן למקד את הערותיו בשני נושאים: הראשון הוא יחסו לגאולה בדרך הטבע, ממנו נובעת מסקנה מעשית, שיש צורך ב"השתדלות", בניגוד לתפיסה פאסיבית של ציפייה לגאולה נסית. השני הוא יחסו לרעיונות התנועה הציונית ולמנהיגיה, והערכתו את סיכוייה בעתיד.

א. גאולה בדרך הנס וגאולה בדרך הטבע. הרב קוק כותב: "הנראה מדברי חז"ל שעתידה הגאולה להתחיל גם בדרך הטבע, אי"כ [אם כן] ראוי לנו להשתדל בזה ומצוה רבה היא." אוד לישרים נוקט לשון אירונית בתארו את מטרת הציונים, האומרים "חלילה להציונים לגעת בעקבות המשיח ולדבר מהגאולה העתידה, רק כל ישעם וחפצם של הציונים אך לבקש מנוס ומפלט ליהודים הלחוצים והרצוצים [...] והארץ הקדושה, הן מלבד אשר איננה גרועה משאר ארצות, עוד יתרון לה, כי בה יואילו רבים מאחינו בני ישראל לשבת בה ישיבה של מצוה ולעבוד את האדמה מפני קדושתה, וכל כוונתם אינה אלא לתת יד עזרה לאציונים מדכאים." בעיני אור לישרים זוהי העמדת פנים – מטרתם האמיתית של הציונים "רק למען השריש דעותיהם הורות והאסורות לנו בלב הנושעים מידם".⁶⁵ הרב קוק אינו שותף לחשדות אלו – ארץ ישראל אכן עשויה להציע עזרה "ע"י ריבוי הכוחות וההשתדלות הלאומית בעז"ה אין אנו יכולים לומר שהדבר יוצא מחק האפשרי". ולגבי המטרה הנסותרת – "אל תמהרו לבטל מצוה גדולה בשביל שהחזיקו בה גם כופרים." שוב מבדיל הרב בין הנושא לבין נושאו, וכאן הוא מדגיש את הסכנה שהיהדות החרדית תבטל "עיקר ישוב ארץ ישראל בשל התנגדותם לחילוניות התנועה הציונית. והרי יישוב ארץ ישראל הינו התחלה לגאולה בדרך הטבע. הרב מזכיר גם את הרב קלישר, ומתנגד לטענת אור לישרים, שכבר בעבר התנגדו לו הרבנים"⁶⁶ – "אין הדברים נכונים, ולמה לא יסכימו הכל על זה." הניסוחים של הרב אינם מביעים עמדה נחרצת בזכות העשייה, אלא רק פוסלים את העמדה הקיצונית של אור לישרים.

אחד המשפטים הציוניים המותקפים ביותר כאור לישרים הוא: "אם אין אני לי מי לי".⁶⁷ מאמר הפתיחה של אור לישרים מתחיל בהתקפה על התפיסה האקטיביסטית המתבטאת בו: "דברים כאלה מכחישים בפומבי את תקוותנו בגאולתנו מעולם ה'." הרב קוק מתנגד: "בכלל אין האומר אם אין אני לי מי לי

65. אור לישרים, עמ' 33-34. כן ראה לעיל, הערה 7.

66. ראה לעיל, הערה 18.

67. אור לישרים, עמ' 5, יכן 20, 44 ועוד. מדברי הלל, מסכת אבות א יד. מאמר זה הוא גם המוטי של האוטואמנציפציה של פינסקר, ולא במקרה.

מכחיש ח"ו בתשועת ד', רק הוא אומר כי תשועת ד' ג"כ [גם כן] באה אל האדם ע"י מה שיתעורר להושע ע"י השתדלותו.

הרב מסנגר על הלאומיות: היא "עניין טבעי טוב ונאות", "רוח טבעי מתקון", ואינה זמורת זר בעם ישראל. המלה "לאומיות" אינה נמצאת בתורה, ועל כך הסתמכו מתנגדי הציונות, שראו בה חידוש המנוגד לתורה. להם משיב הרב: "שלא מצאנו שם לאומיות בתורה אינה טענה כל עיקר, ובעיקרה אינה כ"א [כי אם] שאלה כלשנית [...] וכי כל הסיפורים שבתנ"ך מגבורות מלכינו ושופטינו אינם לאומיות מלאה." שאיפת הדור הצעיר לתחייה לאומית מבטאת תחושת לאומיות בריאה ואותנטית, איתה מזדהה הרב. כאמור, הסביר הרב בהרחבה מהי לאומיות במאמרו בהפּלס, וכאן רק הגיב בקצרה לטענות.

ב. הציונות ומנהיגיה. הרב תומך ברעיון הציוני, אך מבקר את המנהיגים ואת הסופרים הציוניים. אולם גם ביקורת זו אינה טוטאלית – הוא מבחין ברעיונות צודקים גם אצל אישים הנוקטים גישות פסולות. התעוררות התנועה הציונית היא פעולת ההשגחה הנסתרת, שכאה לידי ביטוי בחופש הרצון האנושי לבחור בטוב: "עלינו להכיר כי גם עצתם והתעוררות רוחם גם זאת היא עצת ד', והקב"ה עושה שליחותו ע"י כל מה שברא בעולמו, מכ"ש [מכל שכן] ע"י חופש דעת האדם ושכלו לבקש את הטוב לו." רעיון זה מופיע גם במאמרי הפּלס,⁶⁸ ובאופן מורכב יותר יבוא לידי ביטוי בכתביו המאוחרים – הרעיון ההיגליאני על "עזרמת התבונה" של ההיסטוריה, היינו, ישנה תוכנית להיסטוריה, המתבצעת על ידי אנשים שאינם מודעים לה ובכחירתם החופשית.

הסופרים והמנהיגים שהרב נקב כשמותיהם הם אחד־העם, מל"ל (משה ליב לילינבלום) ובן־אברהם. הרב מבטל את חשיבותם של שני הראשונים – מאבות חיבת ציון והציונות – כנראה מתוך שהוא מזדהה, לפחות באופן חלקי, עם דברי הביקורת של אור לישרים עליהם:

דברי אחד העם, אין הציונות אחראית להם כלל. הסופר הזה הוא מן המהרסים, ודבריו לא יתקבלו בע"ה כשיתבוננו יראי ד' להשיב עליהם בטוב טעם. וכמו כן אפיקורסותו של מל"ל אינה שייכת לחבת ציון, רק שיש אפשרי לכופר להיות ג"כ ציוני או לאומי, כמו שיש יכולת לכופר להיות זהיר בכל המצוות שבין אדם לחברו מפני השכל והנימוס, וכי בשביל זה נעזוב אותן אנחנו, ואנחנו נעשה אותן מפני דבר ד'.

הרב מצטרף לדעה, שאין להתיר כפירה ואין להיות שותפים לכופרים: "אנו חייבים להגן על עמינו מארס זה בכל עז." ועוד על לילינבלום: "חוצפתו של מל"ל בספריו ובמאמריו אין להם יחש כלל לשיטה הציונית שהיא אפשר לה להתקיים גם מבלעדה."

מיהו בן־אברהם? אור לישרים מצטט דרישה של "הסופר בן אברהם מריגא [...] אשר דרש בחג המכביים אשר בדו מלכם לימי החנכה",⁶⁹ כדוגמא לדרשות

68. אוצרות הרא"ה, עמ' 699.

69. אור לישרים, עמ' 28.

של מטיפים ציוניים "אשר אין הדעת והדת סובלתם".⁷⁰ בדרשתו הבחין בן־אברהם בין תחושת ההזדהות של יהודי גולה עם התוכן של מגילת אסתר וחג פורים, לבין חוסר יכולתם להזדהות עם חג החנוכה והחשמנאים, כיון שהחשמנאים מייצגים "רגש הגאון הלאומי", רגש שהיה זר ליהודי הגולה. לגבי חג פורים חשו "הרגשת עונג הרוחני והגשמי", כיון שהסיטואציה היתה מוכרת להם – "פה הוא רואה מין פריצים הדומים לפריצים הפולניים. מין שתדלנים הדומים לשתדלנים שבימיו. מין שירת מה יפית, וגם מין תשוקה [כנראה צ"ל תשועה] ע"י איזה אסתר הדומה לתשועת ישראל בפולין בימי קזימיר הגדול, ואסתר־קה הידועה." אך לישרים ראה בדרשה זו דוגמא לזלזול בערכי הדת: "מבלי הביא את כל דרשתו המקלת בכבוד כל מועדי ה' ומתקלסת בנסים, דיים דברי הבז והקלון אשר יכסה על כבוד אסתר הצדקנית [...] בהשוותו אותה לאסתר־קה אהובת המלך קזימיר."

תגובתו של הרב קוק בנקודה זו מעניינת במיוחד, כיון שאין הוא פוסל מכל וכל את הדרשה של בן־אברהם:

זאת הדרשה, אם לא הביטויים הבלתי ראויים שבה, שזו היא חוצפא וקלות ראש, אבל תוכנו אינינו רע, כי אנחנו השפלנו בגלות בעוה"ר עד שגאון לאומי אין אנו מרגישים, אבל תשועה שכאה בהיותינו בגלות שמצב שלנו הי' קרוב למצבינו הנוכחי אנו מכירים יותר.

גם ב"תעודת ישראל ולאומיותו" כתב הרב קוק על חולשת הרוח הלאומית בגלות: "זכל כך נכבה הרוח ההוא בקרבנו עד שכמעט לא היתה עוד כל תקווה שישוּב להתעורר."⁷¹

נראה שזוהי דוגמא אופיינית ליחסו של הרב לאישים לרעיונות ולפעולות – בדיקה מעמיקה לגופו של עניין, ללא משוא פנים, מבלי להתחשב בדעות המקובלות בסביבתו. הוא מצטרף לבן־אברהם בתיאור העמדה הגלותית וההשפלה הכרוכה בה כבסיס לנטייה להזדהות עם נס פורים, ולא עם הגבורה של המכבים.

הרב מתנגד גם להשוואה של הציונים למשכילים ולרפורמים:⁷²

הדמיון שמדמים הציונות לאותה הריסה בימי מנדלזון ע"י פרידלנדר וסיעתו אינה דומה כלל, המשכילים הם ביקשו להתכחש לעמם, ולהרוס כל מוסדי קדשיו, ללעוג לכל תקוותיו בעתיד, והציונות היא מתאמצת לחזק כח העם, לחזק תקוותיו בעתיד, וממילא להתפאר בשם ישראל ולא להתכחש בו [...] ויש יתרון להציונות על השכלת ברלין כיתרון האור מן החושך.

70. הדרשה פורסמה בדמליץ (תרנ"ט), עמ' 274. על חג החנוכה כחג לאומי ציוני עיין לוח, מקבילים נגשים, 116, 169–171.

71. אוצרות הראי"ה, עמ' 699.

72. ראה לעיל, הערה 4.

הרב תפס איפוא בחיוב רב את חיזוק האמונה בעתיד שהעניקה הציונות, לעומת ביטול תקוות העתיד הלאומי של הרפורמים, את הגאווה הלאומית מול ביטול הלאומיות, ובכך ראה את יתרונה של הציונות. כבר בשנת 1898 כתב הרב מאמר על הציונות, אותו פתח בהבהרת ההבדל היסודי בין הרפורמים לציונים, וזאת כדי להסיר חששות מלב החרדים, החושבים כי חובתם להתנגד לציונות, כיון שהיא מעין המשך לרפורמה: "רעיון הרפורם יכול להתאזרח רק אצל אלה הכופרים בשיבת ציון, אלה החושבים כי חיי הגלות הם חיינו האמיתיים, ושנאחזו נודדים נצחיים הננו ח"ו [חס וחלילה]". הרעיון הרפורמי הוא תפיסת הגלות כיעוד, והוא מנוגד הן לתפיסה המסורתית – "כי הגלות אין לנו כ"א וכי אם] מעבר וכו' [...] ואנחנו יודעים שעוד נהיה נטועים על אדמתינו" – והן לתפיסה הציונית, המבטאת גאון לאומי.⁷³ מאמר זה לא פורסם אלא כעבור למעלה מ-20 שנה.

הרב סותר גם את הטענות המעשיים של אור לישרים ומעריך שיש סיכויים להצלחת הציונות:

מספרם המועט של הציונים⁷⁴ – "אין זו הוכחה על הרעיון שאיננו עיקרי, כי הלא הוא דבר חדש ולפי מיעוט הזמן הרבה לקנות נפשות" – ועל כן ריבוי המתנגדים לציונות⁷⁵ – "א"ו [אין זה] הוכחה לנצחון, כי על כל דעה נכונה ג"כ [גם כן] ימצאו מתנגדים". התקדימים שמזכיר הרב קוק לדעות נכונות להן התנגדו רבים, הם הרמב"ם ותנועת החסידות. אולי בהזכרת החסידות יש רמז לאיגרתו של האדמו"ר מלובביץ' באור לישרים, אך אין ב"השגות" התייחסות ישירה אליו.

על הטענה שאין תמיכה מצד מלכי אומות העולם, תמיכה שהיתה מסמנת את הגאולה על פי חז"ל⁷⁶ – הרב רואה בכך עניין זמני שעשוי להשתנות, אם תהיה הסכמה ואחדות פנימית בתוכנו: "אם נכין את עצמינו תחילה ע"י אחדות והסכמה, יוכל להיות שגם בין מלכי אה"ע ימצאו שיעורר ד' רוחם לטובתינו".

על נעילת שערי הארץ וההגבלות על יושביה – אור לישרים האשים את הציונים: "הם אשר הביאו עלינו בתהלוכותיהם את גזרת נעילת שערי ארץ ישראל לפני בני ישראל".⁷⁷ הרב קוק רואה בכך מכשולים קטנים וזמניים, שיש לראותם בפרופורציה לתקוות הגדולות שצופן העתיד: "ומה שלפי שעה אולי גרמה ההשתדלות לנעילת שערי הארץ ולאיוזה הגבלות על היושבים בארץ מכבר, עדיין אין להחליט שמפני מכשולים כאלה שהם קטנים מאד, לערך התכלית של השאיפה הציונית, יהי' ראוי להניח את הרעיון הגדול".

הרב מתייחס בהבנה לגינונים החיצוניים של הציונות ואף לשיתוף הנשים:⁷⁸

73. אוצרות הראי"ה, עמ' 928. ועיין רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 121–123.

74. אור לישרים, עמ' 16.

75. אור לישרים, עמ' 42, כן ראה לעיל, הערה 13.

76. אור לישרים, עמ' 12–13. כן ראה לעיל, הערה 11.

77. ראה לעיל, הערה 14.

78. ראה לעיל, הערה 9.

"ההדר החיצוני של אספת באזל, הוא כדבר מוכרח לשעתו, כדי להמשיך לבבות לתכלית הנרצח. ומה שלקחו חלק בו ג"כ [גם כן] הנשים, זוהי שאלה שראוי לדון עליה [...] בכל אופן אין הדבר כדאי לעשות ממנו עיקר גדול." אפילו בפרטים שוליים לא הסכים הרב עם אור לישרים – לא לשמרנות ולא להיטפלות לפרטים.

אנו מכירים את שיטתו המגובשת של הרב קוק, כפי שנתבטאה בספריו הגדולים *אורות, אורות הקודש*, במאמריו ובמכתביו. אם אומנם תרם אור לישרים לגיבוש תפיסותיו של הרב קוק על מצוות הישיבה בארץ-ישראל ועל ראיית תקופתנו כ"אתחלתא דגאולה" – גיבוש שהתבטא בספריו המאוחרים יותר – הרי שמבחינת היוזמים נעשה להם מעשה בלעם, שבאו לקלל ונמצאו מסייעים. ניתן לראות ב"השגות" התמודדות עם רוב הטענות של מתנגדי הציונות. תוך סתירתן אחת אחת, מתבררת עמדה שמשמעותה: יש לפעול למען התחייה, למען הגשמת התקוות הלאומיות בדורנו, אך צריך לברור את הבר המתבן ולסלק את הדעות הכוזבות שנספחו לרעיונות הנכונים.

ג. הרב יהודה לייב דוֹן־יחיא

תגובה מגובשת על אור לישרים הופיעה בקונטרס *הציונות מנקודת השקפת הדת*.⁷⁹ שם המחבר מופיע רק בראשי תיבות: הרב הג' י. ד. י., והוא הרב יהודה לייב דוֹן־יחיא (1869–1941). הרב דוֹן־יחיא היה דמות מיוחדת – בן למשפחת רבנים חסידי חב"ד ורב חב"די בעצמו, חניך ישיבת וולוז'ין במשך שלוש שנים עד לסגירתה (בתרנ"ב), ולאחר סגירתה למד שנה נוספת אצל רבו מהישיבה, הרב חיים סולובייצ'יק בבריסק (לפרט האחרון חשיבות מיוחדת, כפי שנראה בהמשך). אברהם ביק (שאליו) כתב על "נוסח חב"ד ונוסח וולוז'ין" שהשתלבו בדמותו.⁸⁰ הסיבה להעלמת שמו המלא היא, כנראה, הלחץ שהפעילו הרבנים האנטי-ציוניים בוויילנה, כפי שאירע לחותנו הרב שלמה הכהן, שנאלץ לחזור בו מהתנגדותו לאור לישרים.⁸¹ הרב דוֹן־יחיא היה, אפוא, רב חסיד בעל השכלה "מתנגדית", חתנו של הרב שלמה הכהן מוויילנה, שהיה חומך ותיק בציונות. מאוחר יותר היה פעיל ב"המזרחי", שיסד הרב ריינס, השתתף באסיפה המכוננת הראשונה של "המזרחי" בוויילנה (תרס"ב) והיה אחד משלושת החותמים על

79. הקונטרס יצא בוויילנה, תרס"ב, ומהדורה שנייה "מוגהת ומתוקנת" ראתה אור בתרס"ג. ראה אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך ה, עמ' 640, שם צוינה שנת תר"ס כשנת הופעתו הראשונה, אך לא מצאתי עדות לכך. ד"ר ישראל קליוזנר, בראשית יסוד המזרחי, עמ' 343, קובע את שנת תרס"ב כשנת הופעתו.

80. ראה גדולי התורה במחנה הציוני, בתוך שרגאי, ירושלים תשמ"ה, ב, עמ' 335–336. על דמותו של הרב דוֹן־יחיא עיין בתוספת לספרו ככורי יהודה, כרך ב, תל-אביב תרצ"ט. י"ל הכהן מימון, "תולדות המזרחי והתפתחותו", בתוך ספר המזרחי, ירושלים תש"י, עמ' סו-ע.

81. יצחק ברוידס, לעיל, הערות 26–29.

ה"קול קורא" הראשון של התנועה, יחד עם ריינס וזאב יעבץ.⁸² אין ספק שצריך היה להתאזר באומץ ובנחישות כדי להגיב על ספר שבו משתתפים, מן הצד האחד, רבו הנערץ מן הישיבה, הרב חיים סולובייצ'יק,⁸³ ומן הצד האחר האדמו"ר מלובוביץ' – הסמכות החב"דית העליונה.

רובו של הקונטרס מוקדש לביירוטים הלכתיים בשאלת הגאולה ויישוב ארץ ישראל. בהתבסס על המקורות השונים, מגיע הרב דון־יחיא למסקנה, שהגאולה תבוא בהדרגה, לאט לאט ובשלבים:

לא לבד שאפשר שקבוץ גלויות יהיה קודם למלך המשיח וליתר הישועות והנחמות אשר נבאו הנביאים [...] כי אמנם כן יהי' כאמת, כי תחילה יהיה קבוץ גלויות, ואח"כ מלך המשיח, ואח"כ כל היעודים הגדולים אשר הובטחנו עליהם ע"י הנביאים הקדושים לאחרית הימים, ובאופן זה תבוא הגאולה האחרונה השלמה והכללית, היינו מעט מעט.

יש להפריד בין "קבוץ גלויות והתיישבות היהודים על אדמתם", לבין "עניין גאולתנו השלמה והכללית". קבוץ גלויות הוא השלב הראשון המקדים בזמן את ביאת המשיח ומהווה תנאי לגאולה: "וכן נראה שישוב ארץ ישראל ע"י היהודים צריך להיות תחלה לביאת משיחנו", "ישוב ארץ ישראל ע"י היהודים צריך להיות תחלה לגאולה השלמה."⁸⁴

מטרת הבירור ההלכתי היא לברר, האם הציונות סותרת את הדת, כפי שטענו מתנגדיה, ודון־יחיא קובע: "והראינו לדעת כי רעיון הציונות לא לבד כי אינו מתנגד אל הדת, כי אם להיפך שהוא עפ"י הדת, עפ"י דברי הנביאים ועפ"י התלמוד, וכל הנותן מכשולים על דרך הציונות עתיד הוא ליתן את הדיון" (דברים נחרצים כאלה לא כתב הרב קוק). לאחר מסקנה חריגה מעטית זו, מעלה הרב דון־יחיא את השאלה המציקה לו, שהיא בוודאי העילה לכתיבת הקונטרס: "מדוע זה יצאו נגד הציונות אחדים מגאונינו?"⁸⁵

נראה שהרב דון־יחיא מנסה למצוא תשובה שלא תפגע בכבודם של אותם גאוניו, אך גם לא תסתור את האמת כפי שהיא מבין אותה, והתוצאה היא ביקורת זהירה תוך הבעת צער וכאב: "הננו מוכרחים להשיב את התשובה אשר אנחנו חושבים אותה לאמת, אעפ"י כי קשה לנו מאד להוציא את האמת הזאת

82. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, בערכו, עמ' 642.

83. על יחסו לרב כתב בזיכרונותיו, בתוך נתיבה, שכוען הפועל המזרחי ("א באב תרצ"ו). כמו כן שילב בספרו זיכרונותיו יהודה, חלק ב', "שני חידושים מאת הרב הגאון האמיתי מוה"ר חיים סולובייצ'יק ז"ל" (רבו המובהק של הרב המחבר) – כך בשער הספר. "אל מימון כתב: "רבי חיים סולובייצ'יק, במידותיו הטהורות ובדמותו המוסרית ושיעוריו שימשו לו מעין בני־אב לרבי לימודו כל ימי חייו". האנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך א, עמ' 638, בהסתמך על זיכרונותיו של דון־יחיא בתוספת לזיכרונותיו יהודה, חלק ב'.

84. הציונות מנקודת השקפת הדת, עמ' 9, 13-14. רעיון זה פותח על ידי קלישר בספרו דרישת ציון, דון־יחיא מסתמך עליו, שם עמ' 10, 13, 14, 16.

85. שם, עמ' 15.

מפינו לפני רבים, כי כבוד הגאונים האלה אשר יצאו נגד הציונות יקר לנו מאד [...]” להלן הוא מונה שתי סיבות שגרמו להתנגדותם:

א.

כידוע כוללת תורתנו בקרבה (א) חלק הדעות והאמונות. (ב) חלק ההלכה והפלפול. והנה הגאונים האלה אמנם הם גאונים באמת בחלק ההלכה, כי חוננו בכשרון גאוני, ובחלק ההלכה עסקו כל ימיהם ולו הקדישו כל עתותיהם אבל בחלק האמונות והדעות אשר בתורתנו לא עסקו כל עיקר, או לפחות במדה מעטה מאד, לא כרבותינו הראשונים הרמב"ם והרמב"ן ודומיהם, אשר העמיקו גם בחלק הדעות שבתורתנו וע"כ הגאונים הנ"ל בנוגע לחלק הדעות והאמונות שבתורתנו, השקפתם איננה עולה על השקפת יהודי בינוני, אבל לוא התעמקו בספרי הנביאים ובחלק האמונות והדעות שבתורתנו בכלל, ובדברי חז"ל באגדה בפרט, כי אז הרגישו כי אמנם ראשית גאולתנו צריכה להיות באופן זה [...] ולא יצאו נגד הציונות.⁸⁶

ב.

הגאונים האלה כהיות כל עתותיהם ומחשבותיהם נתונות ללמוד ההלכה והפלפול, אינם רגילים לקרוא במה"ע [במכתבי העתים, כלומר כעתונים] ואינם יודעים אל נכון מהמקור הראשון כל השתלשלות הישוב והציונות, אינם בקיאים בהליכות עולם ועניני מדינה בכלל, רק שמועה שמעו מאנשים קנאים ומתחסדים בטלנים, הסובבים אותם תמיד, כי נמצאו אפקורסים מגולחי זקן ומחללי שבת, הכופרים באמונת המשיח, והם מתאמרים לגאולי ישראל, וכל כוונתם להעביר את ישראל על דתם, וחבר אנשים רעים אשר זה דרכם מאז לחרחר ריב ולהוציא דבה עוררו אותם בשם תזוק הדת, לצאת במכתבים נגד עוכרי ישראל החפצים לעקור את הדת, והיפלא איפוא אם הגאונים האלה אשר לבם חרד אל דתם מצאו חוכה לעצמם להזהיר על עקירת הדת? ובכן יצא העגל הזה.⁸⁷

למרות הכבוד וההערצה הכנים שחש כלפי גאוני הדור, ולמרות הזוהרות ככבודם וצערו האישי, כתב הרב דון'יחיא דברי ביקורת נוקבים. שתי הסיבות שמנה הרב דון'יחיא משמעותן אידיעה, ואולי מותר אף לומר בזרות, שאינה מידה ראויה למנהיגי הדור. שבחם של "הגאונים" כהלכה אינו פוטר אותם

86. הרב קוק אף הוא התלונן על מיעוט העיסוק ב"הלכות דעות", כמאמרו "עצות מרחוק", שהתפרסם בהפולס באותה שנה בה התפרסם מאמרו של דון'יחיא "הציונות מנקודת השקפת הדת". כדרכו, אין הרב קוק כותב על רמתם הנמוכה של הרבנים, אלא על הצורך והתועלת שתהיה לעיסוק "במקצוע הזה הנעזב", ועל "חסרון העוסקים ומעמיקים בתורת המסור והלכות דעות". היא אף מצוין במפורש את עדיפותה של "ידיעה רחבה על הלימוד והשינון". בתקופה העתידי טוב יותר, הוא כותב: "בטוחים אנחנו, כי אם אך יתחילו חכמי דורנו, הגדולים והצדיקים יראי ד' ונבני לב, לקבוע עיתים לעסוק בחלק של הלכות דעות שבתורה [...] ורכבה מאד התכונה בחלק זה כבחלק ההלכה [...] יחידיו יכנו בנין הריעות הישראליות הגדול והנהדר." אוצרות הרא"ה, עמ' 687-690.

87. הציונות מנקודת השקפת הדת, לעיל, הערה 86, עמ' 15-16.

מלהיות מצויים כ"חלק הדעות והאמונות", ואף לא מלהיות מצויים ומעורבים במציאות ההיסטורית שבה הם חיים. הביטוי "השקפתם אינה עולה על השקפת יהודי בינוני", הוא חריף, כי הרי היינו מצפים לעליונותם לא רק בהלכה. דו"ך יחיא מזכיר בהמשך לא רק את הרמב"ם והרמב"ן, כמי שהעמיקו בדעות ובאמונות, אלא גם אישים מן המאה ה-19: המלבי"ם, קלישר, הנצי"ב ואליאשברג. אלה האחרונים "הרגישו כי אמנם התיישבות היהודים בארץ ישראל ברשיון הממשלות תהי' תחלה לגאולתנו השלמה, וכי גאולתנו השלמה תכוא לאט לאט".⁸⁸ גם העובדה שידיעותיהם של הרבנים בכל המתרחש ניוונות רק מאותם "אנשים רעים" ולא "מהמקור הראשון", אינה מדברת בזכותם, אך זהו ההסבר היחיד שמצא לדברים הבלתי נכונים שכתבו אודות הציונות: "לוא ידעו כל הגאונים הנ"ל, כי אז לא כתבו מה שכתבו כמכתביהם עפ"י השתדלות הנרגנים מוציאי הדבה, אשר כל כשרונם להרבות מחלוקת בישראל ולהוליך שולל תמימים ומוזה הם נזונים כתולעים הגזונים מכל דבר מאוס."⁸⁹

עיקר התקפתו מופנית כלפי המסיתים. כאן אין הוא חוסך במלים קשות, כפי שראינו. ועוד הוא מכנה אותם: "המוציאים דבה השקרנים", "הצבועים מחרחרי הריב", "קטני הנפש", "ההפכפכים", "החפצים להרוס את אחדותנו, אלה עזי הנפש המשליכים טיט ורפש על כל העוסקים בכנין האומה [...] המה ישארו לחרפה ולדראון עולם בדברי ימי עמנו." הרב דו"ך יחיא אינו נוקב בשמם של מחרחרי הריב או בשם ספרם או לישירים, אף לא בשמם של הגאונים ה"תמימים", אך מתוכן דבריו מתברר ללא צל של ספק על מי הוא כותב. אפשר לחוש בכנותו בכותבו על רבו הרב חיים סולובייצ'יק, מבלי להזכיר את שמו:

ומה גדול הכאב לראות, כי אחד הגאונים היותר אהוב לנו, כתב כמכתבו כי "הם הודיעו ופרסמו ברבים כי כל תכליתם לעקור את הדת", וזהו ההיפך ממש מהאמת הידועה לכל המתעסקים בענין הציונות, וכל זה מחסרון ידיעה בענין זה להגאון הנ"ל, כי כן נתאמת אצלו עפ"י המוציאים דבה השקרנים, היודעים בתחבולותיהם לרמות את הגאונים התמימים כעשו בשעתו.⁹⁰

דו"ך יחיא ציטט כאן במדויק משפט מאגרתו של רבו הנערץ הרב סולובייצ'יק באור לישירים, וניסה לתרץ את התנגדותו לציונות בחוסר ידע, כמו שכתב למעלה על הגאונים ש"אינם רגילים לקרוא במה"ע". יש לציין שהרב סולובייצ'יק הסתמך במכתבו על העיתונות – "וגילו מחשבתם במכ"ע" – וקשה לחשוך בו שלא ידע על מה מדובר.⁹¹ ייתכן שגם הקושי לסתור את דברי רבו היה סיבה נוספת לכך, שדו"ך יחיא נמנע מלחתום בשמו המלא על קונטרסו.

כנספח לקונטרסו של הרב דו"ך יחיא נדפסו "מלואים" מאת ה' בן-ציון ווילנער. המחבר מעיד שקרא את דברי "הרב המחבר" (גם כאן לא נזכר שמו

88. שם, עמ' 16.

89. שם, עמ' 17.

90. שם, עמ' 16.

91. אור לישירים, עמ' 55, ועיין לעיל, הערה 55.

של דון-יחיא), ומצא לנכון "להשיב דברים אחדים [...] להאדמו"ר מל-טש, אשר כתב לאסור עלינו את הציונות מצד הדת, ולהרב החכם ד"ר אדלר." ה"מילואים" באו להשלים את החסר – תגובה לשני המכתבים המרכזיים באור לישרים, אלו של האדמו"ר שלום דובער מלובביץ' (שמו אינו נזכר כלל, ואף מקומו רק נרמז למבינים) ושל הרב אדלר. שניהם כתבו באריכות והביאו אסמכתות מדברי חז"ל, ולא הסתפקו בגינויים כלליים. המכתבים האחרים אינם זוכים כמעט לתגובה – "על יתר דברי הרבנים במכתביהם אין מה להשיב, כי הלא המה לא הביאו בדבריהם שום ד"ת [דברי תורה] בידעם כי מצד הדת אין לאסור את ענין הציונות", והמקור להתנגדותם של הרבנים הוא, כפי שכתב הרב דון-יחיא, "מפני כי מאמינים הם בתמימות לדברי מוציא הדבה, כי הציונות כוונתה לעקור את הדת חלילה".⁹²

כאמור, משיב וילנר למכתבו של האדמו"ר מלובביץ', ובטרם נציג את התגובה ונבחן עד כמה הפריך לכאורה את דבריו, מן הראוי לבחון את דברי האדמו"ר כשלעצמם.⁹³ בחלקו הראשון של המכתב תוקף האדמו"ר את השיטה הציונית בשלוש נקודות: הראשונה היא תפיסת הגאולה האקטיבית של הציונות, השנייה מציגה את הציונות כעניין בלתי מעשי, והשלישית היא תפיסת הציונות כסותרת את היהדות האמיתית. בחלקו השני של המכתב משיב האדמו"ר לטענות שנשמעו במחנה הציוני-דתי כלפי עמדתו, ומבסס את העמדה שהציג בחלק הראשון, ואף מוסיף טיעונים מעשיים נגד הציונות.

הרעיון העיקרי של האדמו"ר מלובביץ' בתפיסת הגאולה הוא הדרישה לפאסיביות – אסור לפעול לקראתה. בהסתמך על שלוש השבועות קובע האדמו"ר, כי אסור "לעשות גאולתנו בכח עצמינו", ואיסור זה חל גם אם היו האנשים "שלמים עם ה' ותורתו", כיון ש"בהגלות הזה עלינו לצפות רק לגאולתנו וישועתנו של הקב"ה בעצמו שלא ע"י כו"ד [בשר ודם] ותהי' גאולתנו שלמה." את האיסור מסיק האדמו"ר בדרך קל וחומר משלוש השבועות: גם לדחוק את הקץ בתחנונים אין אנו רשאים,⁹⁴ "וכל שכן בכוחות ובתחכולות גשמיים, דהיינו לצאת מהגלות בזרוע אין אנו רשאים, ולא בזה תהיה גאולתנו ופדות נפשנו." הציונות מציעה לשנות את מצב הגלות בכוח הזרוע, ובכך היא מנוגדת לדברי התלמוד, ומנוגדת לתקוות הגאולה השלימה שתבוא על ידי הקב"ה עצמו, שישלח משיח צדקו. גאולה שלימה זו תהיה שונה מגאולות קודמות – מימי משה ומימי בית שני – שלא היו שלימות, ועל כן חזרו ונשתעבדו. זו תהיה גאולה אחרונה שאין אחריה שיעבוד, גאולה לא באמצעות כשר ודם. כידוע קיימים חילוקי דעות על התוקף של השבועות – אם הם דברי הלכה מחייבים או דברי אגדה. ברור שהאדמו"ר רואה בשבועות מקור מחייב, אך בתיאור הגאולה השלימה הסתמך האדמו"ר על מדרש מובהק.⁹⁵ תפיסה זו

92. הציונות מנקודת השקפת הדת, עמ' 30.

93. אור לישרים, עמ' 57-61.

94. כתובות ק"א ע"א, ופירוש רש"י שם לעיל, הערה 19.

95. מדרש שוחר טוב, מהדורת כוכר, וילנה תרנ"א, עמ' 250. על האדמו"ר עיין רביצקי,

מוצגת כעיקרון מחייב של היהדות, וממילא היא סותרת את התוכנית הציונית האקטיביסטית – מקלט בטוח לעם ישראל בארץ ישראל.

הנקודה השנייה היא הצגת הציונות כעניין דמיוני, חסר סיכוי לצאת אל הפועל, הן משום שלא תהיה על זה הסכמה (כנראה מצד האומות), והן משום אופיו של העם היהודי – “אנו מצד תכונתנו אין אנו מסוגלים לזה”. חוסר אפשרות לממש את ה“חלום” הזה נידונה בהרחבה בחמשת המאמרים הראשונים של הספר, ואין כאן חידוש.⁹⁶ למרות זאת העלה האדמו"ר חשש, שמא יצליחו התוכניות הציוניות, ועל ידי כך יגרמו אסון, “ואם ח"ו יעלה בידם להתחזק בארץ כמו שמדמים בנפשם, יטמאו וישקצו אותם בשיקוציהם ומעלליהם הרעים ויאריכו בזה את אורך הגלות.”

הנקודה השלישית היא התקפה על הציונות ועל מנהיגיה כמי שהחליפו את יהדותם בלאומיות: “המתעסקים הראשים בזה המה מנגידים גמורים לה' ולתורתו, וכל חפצם ומגמתם הוא לפרוק עול התורה ומצוות ולהחזיק רק בהלאומיות וזה תהיה יהדותם.” ועוד: “ורק הלאומיות יהי' דגלם.” החידוש כאן אינו בהתנגדות לשיתוף פעולה עם עוברי עבירה, שהיה אכן נגף עוד בימי חיבת ציון, אלא בהגדרת היהדות של הציונים כלאומיות חסרת תכנים. הגדרה זו היה לה על מה להסתמך, בעיקר על מאמרו של ד"ר מקס מנדלשטאם, שנזכר פעמים אחדות באור לישרים, וחולל סערת רוחות. “היהודים שאינם ציונים, לפחות בדעה וברעיון, אינם יהודים” – כך כתב מנדלשטאם, אך גם הוא חשב שיש למלא לאומיות ציונית זו בתכנים: “אנחנו תפצים לחנך את הדור הצעיר בתור יהודים לאומיים, רוצה לומר לתת להם ידיעה נכונה בשפת עבר, בכתבי הקודש והתלמוד והספרות העברית.”⁹⁷ אין ספק שהאדמו"ר הביץ נכונה את משמעות המאמר מבחינת היהדות החרדית: מנהיג ציוני ממשפחה מתבוללת מגדיר מי הוא יהודי, בהגדרה שמוציאה את האדמו"ר עצמו מהעם היהודי! לנוכח התפיסה שהפכה על פיהם את ערכי היהדות החרדית – התחייה הלאומית היא הגאולה ורק הציונים הם יהודים – השיב האדמו"ר, כי כל יהדותם היא הלאומיות. האדמו"ר אף ציטט את דברי מנדלשטאם כעזות מצח (את שמו לא הזכיר): “אשר לא כל המקיים תורה ומצוות הוא יהודי! והרי חובתו של כל יהודי לקיים תורה ומצוות. האדמו"ר לא קבע ולא יכול היה לקבוע קביעה הפוכה לזו של מנדלשטאם – יהודים שאינם מקיימים תורה ומצוות אינם יהודים. רק מתוך תפיסה שהציונות – רעה ככל שתהיה בעיניו – הינה חלק בלתי נפרד מהעם היהודי, יכול היה לכתוב שמעשיהם יאריכו את הגלות ויגרמו רעה רבה לעם ישראל.

הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 28–33. יש לציין כי כבר המהר"ל מפראג, שספריו היו בודאי ידועים לאדמו"ר, הסתמך על השבועות כאשר דחה כל נסיון לקרב את הגאולה, גם לא תפילה ותחנונים, כיון שיש בהם דווקא להרחיקה. נצח ישראל, פרק כז.

96

ראה לעיל, הערה 10.

97. הציטוט מתוך לוח, מקבילים נפגשים, עמ' 273–276. לוח מעריך, כי מאמר זה הוא שהביא בסופו של דבר להתארגנות שהולידה את אור לישרים, שם, עמ' 279.

מלחמת ה"קולטורה" שהתעוררה לאחר הקונגרס השני, ואכן גרמה לרבנים שתמכו בציונות להסתייג ממנה ואף להיאבק בה, קשורה לרקע כתיבתו של אור לישירים.⁹⁸ המאבק ה"קולטורי" חידד ניגודים בתוך התנועה הציונית בין המתנה התורני הציוני לבין הציונות החילונית, אך לא היה שייך למחנה שעיין את הציונות מלכתחילה, ובעבר אף חשד במניעים של אנשי חובת ציון. ואולם מאבק פנימי זה גלש גם למחנה החרדי האנטי־ציוני, כיון שעתה צפו על פני השטח התביעות לפעילות חינוכית מודרנית, שהיתה מסוכנת והרסנית בתפיסתו של האדמו"ר: "להשריש שורש פורה וראש לענה [...] באמת רובם חפצים להסיר ח"ו לב ישראל מאת ה' ותורתו ולהשפיל בעיניהם את כל קדשי ישראל". ברור איפוא שהאדמו"ר חשש שהשתתפותם של חרדים בתנועה הציונית תיתן לגיטימציה לפעילות לאומית־כפירתית בעיני המוני ישראל, ולכן קהל היעד של האדמו"ר הם "הרבה מהמון אחינו בני ישראל", היינו אותם המונים נבוכים החולמים על הגאולה וחיים חיי סבל בגלות.

אם לא די בכל הטיעונים העקרוניים והמעשיים כדי לשכנע, מעלה האדמו"ר עובדות המוכיחות, כי הציונות לא פעלה "דבר וחצי דבר לטובת אחינו בני ישראל" במשך שלוש שנות קיומה. הוא נאחו כטענה שהזכיר גם אדלר: הציונות גרמה לסגירת חופי ארץ־ישראל בפני יהודים ולאיסור רכישת קרקעות על ידי יהודים בארץ־ישראל.⁹⁹ מושבה אחת הקימו – קסטינא – אך לא הצליחו לקיימה בכבוד, ובקצרה – כל רב ובעל בית תומך ביתר הצלחה בבני קהילתו העניים, כלומר, אף אין לצפות לסיוע חומרי מהציונות.

וילנר עוסק בהרחבה בהסתמכותו של האדמו"ר על השבועות. כאן "נכשל האדמו"ר הנ"ל",¹⁰⁰ בכך שהסתמך שלא כהלכה על פירושו של רש"י "שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדאי" – האדמו"ר השמיט את שתי המלים האחרונות, ועל ידי כך נמצא עושה כמעשה "אחד המתקנים הראשונים (ריפרמר)!" האדמו"ר הסיק מכאן בדרך קל וחומר את מסקנתו השגויה, "ומה להרבות בתחנונים על הקץ אין אנו רשאים, מכש"כ [מכל שכן] בכוחות ותחבולות גשמיות".¹⁰¹ וילנר לומד מסקנה הפוכה ממסכת כתובות, על פי דברי המחבר (דון־יחיא): "ענין הקץ וענין קבוץ גלויות הם שני דברים נפרדים", ועל כן אפשרי קיבוץ גלויות ויישוב יהודי גדול בארץ־ישראל קודם לביאת המשיח. הציונות אינה "הקץ", אלא פעולה לקראת קיבוץ גלויות ויישוב יהודי גדול, שיייתמך על ידי רשיון הממשלות. ולענין התחנונים – לא רק רשאים אנו, אלא

98. אין צורך במסגרת מצומצמת זו לחזור על תיאור מלחמת הקולטורה. עיין גאולה בתי־הזהדה, "שאלת ה"קולטורה" והמזרחי", בתוך שרגאי, ירושלים תשמ"ב. לזו, מקבילים נפגשים, עמ' 269–298.

99. על הפעילות המדינית של הרצל כגורם לאיסורים אלה, עיין מרדכי אליאב, ארץ־ישראל ויישובה, במאה ה־19, ירושלים 1978, עמ' 253–266. על גישתו של הרב קוק, שאין לזנוח רעיון גדול בשל מכשולים זמניים, ראה לעיל.

100. הציונות מנקודת השקפת הדת, עמ' 25.

101. שם, עמ' 26; אור לישירים, עמ' 57.

מצווה להרבות בהם, ככתוב: "המזכירים את ה' אל דמי לכם ואל תתנו דמי לו עד יכונן ועד ישים את ירושלים תהלה בארץ" (ישע' סב, ו-ז), ומצווה להרבות בתחנונים על חורבן בית המקדש על פי שולחן ערוך ופוסקים. ומכל מקום, דברי רש"י "יותר מדאי" הינם סתומים ודורשים ביאור, מהו גבול המצווה להתפלל ולהרבות בתחנונים, שהרי בוודאי מצווה להתפלל על החורבן והגלות, וגדולי ישראל חיברו סליחות ופיוטים שעניינם ביאת המשיח. הפירוש הנכון ל"יותר מדאי", כלומר לגבול ההשתדלות, הוא הנאמר שם בכתובות על איסור העליה בחומה. אותו פירש רש"י: "יחד ביד חזקה", אך על פי רשיון האומות ולא ביד חזקה - מותר.

כידוע קיימות שתי גירסאות סותרות לגמרא: "שלא ידחקו את הקץ" ו"שלא ירחקו את הקץ". רש"י התייחס לשתיהן, ולדעת וילנר אין ספק שהגירסה "ירחקו" היא הנכונה. האדמו"ר בחר שלא להתייחס אליה, כיון שפירושה הוא לתת היתר להשתדלות לישוב יהודים בארץ-ישראל, על פי רשיון הממשלות. האדמו"ר התייחס רק לגירסה "שלא ידחקו", וקוצר את פירושו רש"י כך שיתאים לתפיסתו. מדברי האדמו"ר יוצא, שכל מעשה ("תחבולות גשמיות") אסור, גם אם ניתן רשיון הממשלות. מכאן ש"שגגה יש בדבריו [...] ושגגה כזו להביא ראייה ממקום ששם מוכח להיפך אינו נאה כלל להאדמו"ר מל-טש, אשר לאלפי אנשים דבריו קדש המה."¹⁰²

את כל טענותיו האחרות של האדמו"ר מבטל וילנר בקצרה - "כל הבקי בענין הישוב ובענין הציונות, יראה בכל מה שכתב שם חסרון ידיעת הענין לאמיתו, ודברים שאינם נכונים כלל, כי אם כל מה ששמו בפיו מוציא הדבה על רעיון הציונות."¹⁰³ בסיום דבריו הקשים של האדמו"ר מזכיר וילנר, כי גם החסידים נרדפו בעבר בשל דברי דיבה מגונים, "ומה יכאב הלב לראות כי אלה מן הנרדפים בעצמם הפכו עתה להיות רודפים [...] והדבר הזה אינם עושים אנשים פשוטים מהחסידים כי אם איש מורה דרך לאלפי חסידיו, שחפץ הייתי להאמין, כי אדם גדול הוא המחשב דרכיו ויודע ומבין מה שהוא עושה."¹⁰⁴ הרב קוק הזכיר אף הוא, כאמור לעיל, את הרדיפות שנרדפה התנועה החסידית, אך לא הזכיר את מכתב האדמו"ר.

וילנר לא השיב באופן רציני על הטענה השלישית של האדמו"ר - שהלאומיות באה להמיר את התכנים האמיתיים של היהדות. הוא נתפס לאחת הדוגמאות שהביא האדמו"ר להדגמת התיקונים בדת של הציונים - הוצאת חומש מקוצר עבור תלמידים, שהוא "תורה החדשה" - ומוכיח כי מדובר באדם אחד, אשר במקרה הוא גם ציוני, שעשה מעשה על דעת עצמו, ורבני וילנה וציוניה מחו ומנעו הדפסת הספר. מדוגמה זו הוא לומד על האדמו"ר "עד כמה מגיע חסרון ידיעתו [...] ועד כמה יש לסמוך עליו", "אין כאן לא דובים ולא יער". התלהבותו של וילנר ללמוד מדוגמה אחת הסיחה דעתו מ"היער" האמיתי

102. הציונות מנקודת השקפת הדת, לעיל, הערה 86, עמ' 28.

103. שם, עמ' 29.

104. שם, עמ' 30.

– משאלת היחס בין דת ולאומיות בציונות.

לרב אדלר משיב וילנר בחריפות ובקיצור,¹⁰⁵ ולמרות שהוא מכבד אותו במלוא תאריזו – “הרב החכם הכולל הח’ ר”ר נפתלי אדלר נ”י” – נשמע זלזול כאשר הוא תיקף את “הרב החכם הזה”. קודם כל פוסל וילנר את הראיות שהעלה אדלר מן המקורות – ירמיהו והשבועות. בירמיהו כ”ט התנגד הנביא למרידתם של נביאי השקר במלך בבל, אך גם קצב את תקופת הגלות לשבעים שנה, ואילו בימינו הציונות אינה מורדת, אלא מעוניינת ש”הכל ייעשה אך ברשיון הממשלות”. הזכרת השבועות “כי מושבעים ועומדים אנחנו לבלי לעשות מאומה” – “אין זו אמת”, כיון שהאיסור הוא אך ורק כנגד עלייה בחומה, שפירושה על פי רש”י “ביד חזקה”.

הנימוקים המעשיים והפוליטיים של הרב אדלר זוכים כאן ללעג. לטענה שמדינה ללא צבא וצי אדיר לא תוכל לעשות רושם, משיב וילנר: “כלומר שאינה כאנגליא שלנו האדירה” – רמז להזדהותו של אדלר עם מולדתו אנגליה. וילנר חוזר על הצורך ביישוב יהודים גדול בארץ־ישראל קודם לגאולה, ופוסל את אדלר: “אין לדבריו אלו טעם”¹⁰⁶ הכל יודעים כי טוב מעט מאפס, גם יגיד לנו הרה”ח הנכבד הזה איזו היא המדינה אשר נבראה מששת ימי בראשית עם כל תקפה וחילה ואניותיה וצויה האדירים כיבשה וביס”ח אין ספק שהתעצמותה של מדינה הינה תהליך איטי, וממילא טיעונו של אדלר אינם נכונים – לא מבחינת מסורת המקורות ולא מבחינת ההבנה ההיסטורית. כך מוצא וילנר שגם המכשולים הרבים שהציב השלטון התורכי לפני ועדה אנגלית, מוכיחים רק שתורכיה חוששת לתת דריסת רגל לנציגי מעצמה אדירה, מה שאין כן לגבי היהודים הנאמנים לה.

טענתו של אדלר, כי רק האומללים הרעבים יאבו להתנחל שמה, ולא “המאזשים מארצות המערב ומארצות הברית” אינה מתקבלת כלל על דעתו של ציוני כווילנר – “הנה אוכל להבטיח נאמנה את הרה”ח הזה כי נמצאו בארצות הצפון גם אנשים שאינם אומללים ורעבים, ויקרה להם ארץ ישראל (לא פלשתינא כאשר יכנה אותה) מכל פלטרין וחמודות התבל שבחור”ל, ואם הרה”ח הנכבד הזה ועדתו לא יאבו לעזוב את ארץ אנגליה למען עלות לארץ מולדת אבותינו (הקרויה בפיהם פלשתינא) אל נא יקח משל מהם אל כל בני עמנו.”

וילנר אינו מסתפק בסתירת טענותיו של אדלר לפי הסדר, אלא מוצא מהו העיקר והמקור לכל הטענות. הרב אדלר כתב, “כי הסכנה כרוכה בעקבותיה [כלומר, של הציונות] כי היא כמו כולה מסוגלת להחיות את העלילה הנושנה והכוזבת, כי אין לנו אהבה לארץ מולדתנו”, וזהו השורש לכל התנגדותו, כפי שכותב וילנר: “פה היא תמצית כוונת הרב הח’ הנ”ל, וזו היא נקודת הכובד של כל דבריו, זהו פחד הרה”ח הזה [...] כי ‘שמא יאמרו הבריות’ [...] כבר היתה לגועל נפש העבדות הזאת, לכונון על מעשינו רק עפ”י חפץ אחרים ולהשמיד מקרב לבנו כל רצון ורגש פנימי, רק משום ‘למה יאמרו הגויים’” וילנר

105. שם, עמ’ 30–32.

106. אלו ממש המלים של הרב קוק על אדלר!

מתקומם כנגד התפיסה הגלותית – הרצון למצוא חן בעיני הגויים בכל מחיר – ואף חושב כי אינה יעילה, כיון שאת המעלילים לא ניתן לרצות, ואילו הנוצרים הישרים דווקא מכבדים את הרעיון הציוני.¹⁰⁷ ישנם הבדלי סגנון בין כתיבתו של הרב דוֹן־יחיא לבין ה"מילואים": בעוד הרב דוֹן־יחיא נזהר מפגיעה אישית ואינו נוקב בשמות, אך מפתח גישה עקבית המבוססת על המקורות, מבקר וילנר במלים קשות שני אישים, ואילו מן הצד העקרוני הוא מסתמך על "הרב המחבר". למרות הסתמכותו על הדיון העקרוני של דוֹן־יחיא, לא הדגיש כדוֹן־יחיא, שגם שלב ההתיישבות הינו "ראשית הגאולה השלמה והנצחית". יחד עם זאת, ה"מילואים" ממלאים ומבהירים את כל הנרמז וטעון הסבר מן החיבור הראשי, ומכחינה זו הרי לפנינו חיבור אחד.

ד. סיכום

הספר אור לישירים עורר פולמוס נוקב בעולם היהודי החרדי בראשית המאה ה־20. הרבנים הציונים נערכו לפעולת הסברה מקיפה כנגדו, ובראשם הרבנים יצחק יעקב ריינס ושמאל יעקב רבינוביץ', מי שיעמדו אחר כך בראש "המזרחי". הם פעלו במשותף להשיג תגובות של תמיכה בציונות לאחר פרסום אור לישירים.¹⁰⁸

בגילויי הדעת ששלחו לרבנים הדגישו, שאין כל קשר בין הציונות לבין הדת, וגם אין כל ניגוד ביניהן. בגילויי הדעת של הרב ריינס ועוד שלושה רבנים נאמר, כי אין בציונות "גם קורטוב של עניין גאולה", "אין כאן לא דחיקת הקץ ולא התחרות הגאולה העתידה לא נגיעה קלה בדת ולא איזה הריסה חלילה בענייני אמונה". ובגילויי הדעת של הרב רבינוביץ' נאמרו דברים דומים: "ומכל שכן שהיא בקי' מכל שמץ דופי חלילה בנוגע לאמונות ודעות. ראשי הציונים, גם החפשים בדעות, אין להם לא החפץ ולא היכולת לנגוע בדברים המסורים אל הלב ולהתערב בענייני אמונה ודת, כאשר הודיעו את חפצם ודעתם גלוי לא אחת." השותפות עם הציונות הבלתי דתית מבוססת על אינטרס משותף ולא על אחדות דעות, הציונות היא אמצעי לפיתרון מצוקות העם וליישוב ארץ־ישראל ואינה מנוגדת לדת: "הננו משותפים עם החפשים בדעות בדבר הציונות רק מפני שגורל אחד לכולנו, מפני שמשותפים הננו בצרות והתלאות [...] ומשותפים הננו גם בהתועלת שנקווה למצוא בעזה"י ע"י הציונות [...] בעת שנעכוד יחד עמהם לטובת עמנו, נוכל ללחום עמהם בנוגע לאמונות ודעות." הרב רבינוביץ' היה בטוח שעל רעיון יישוב ארץ־ישראל אין מי שיחלוק. את מכתבו שלח לרבנים רבים, על מגת לאסוף מכתבי תמיכה. יש לשער שמכתבו הגיע גם לרב קוק, אך, כאמור, הרב קוק לא הסכים לניתוק בין דת וציונות. הרב ריינס כתב באותו זמן את ספרו אור חדש על ציון (וילנה תרס"ב), שבא להבהיר את היסודות

107. על עניין זה השיב הרב קוק ביתר מתינות, אך גם הוא קבע: "אינה טענה". ועיין לעיל.

108. לעיל, הערות 29, 30.

הרעיוניים לתמיכתו בציונות ולהשיב על טענות מהסוג שנשמע כאור לישירים. ריינס היה מן המקפידים בעניין הפרדת הדת מהציונות. לסיכום יש לציין את המשותף לשתי התגובות שלפנינו, זו של הראי"ה קוק וזו של הרב דון־יחיא. בשתיהן יש הבחנה בין העיקר שבציונות לבין הטפל, שאליו נטפלו מתנגדיה. דון־יחיא כתב דברי סניגוריה בלבד, בעוד שהרב קוק הציג את הדברים בצורה מורכבת ועמוקה יותר, ובכל זאת תמך ברעיון הלאומי. קיימים הכדלים שבמבנה ובדרך הכתיבה, הנובעים גם מאופי כתב־היד של הרב קוק, שלא הושלם, וגם מהבדלי אישיות. הנקודה החשובה ביותר היא, ששניהם לא חששו לקשור את התעוררות הציונות עם נושא הגאולה העתידה, ובכך ייחודם של שני החיבורים, על רקע תגובות אחרות בציונות הדתית בתקופה זו. לנוכח הגישה שהפרידה בין הציונות לדת, על מנת להכשיר את הציונות כפיתרון יעיל לסבלות העם בהווה, בולטת חביעתם של הרבנים קוק ודון־יחיא לתמוך בציונות בשם הדת, מתוך תפיסתה כשלב בתהליך הגאולה. שניהם ראו קשר בין הציונות והדת, והגנו על המשמעות הדתית של הציונות. עסקנו באחד הגילויים הבולטים הראשונים לעימות החזיתי הספרותי בין היהדות החרדית וראשית הציונות. השנים הרבות שחלפו מאז, על כל ההתרחשויות הדרמטיות שנתרחשו בתולדות ישראל, לא שינו הרבה את אופיין של הטענות שהוטחו על ידי דוברי המחנה החרדי כלפי הציונות, ובמיוחד כלפי הציונות הדתית, והן נשמעות גם היום.¹⁰⁹ במוכן זה חורגים העניינים שעסקנו בהם, כמוכּן, מהתחום המחקרי גרידא, שהרי הם חוזרים ועולים בוויכוח הציבורי אף במדינת ישראל, אך אלה אינם מענייננו כאן.

109. בירחון החומה של נטורי קרתא, קונטרס ח-ט (אייר-סיון תשנ"ג), עמ' סד-סה, פותח בעל המאמר בצייטוט מתיך מכתב של הרב חיים סלוביין צייקו: "שאינ המטרה של הציונים להקים להם שלטון ומדינה אלא מטרתם היא לעקור את כל התירה רח"ל [רחמנא ליצלן] והמדינה אינה אלא אמצעי כדי להשיגו." לכו של המשפט - שמטרתם לעקור את התורה - הולמת את מכתבו באור לישירים, והוא משמש כאן בוויכוח בין־זמנני.